

ББК 63.3 (0) 532. 43
I - 906
УДК 94 (100) „1914 / 1919” (08)

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2004. – Випуск II. – 164 с.

Другий випуск збірника присвячений проблемам історії Першої світової війни й відображає погляди сучасних науковців щодо однієї з найбільш визначних подій ХХ ст. Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів.

Редколегія випуску:

Сич О. І., доктор історичних наук, професор
(науковий редактор);

Добржанський О. В., доктор історичних наук, професор;

Брицький П. П., доктор історичних наук, професор;

Троян С.С., доктор історичних наук, професор;

Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор;

Холодницький Є. В., кандидат історичних наук, доцент
(відповідальний секретар);

Сахновський Є. В., кандидат історичних наук, доцент;

Піддубний І. А., кандидат історичних наук, доцент.

Літературний редактор – **Лупул О.В.**

Рецензент - професор, доктор історичних наук **Балух В. О.**

Друкується за ухвалою Вченої Ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію № 289, серія ЧЦ від 23.03.2005 р.

Адреса редколегії: кафедра історії нового та новітнього часу, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58 012, тел. (0372) 52 – 27 – 39.

© „Рута”, 2004

ЗМІСТ**Сич О. І.**

Про деякі нові підходи до проблеми походження та значення
Першої світової війни7

Буркут І.Г.

Сербія і сараєвський замах: політична ціна історичних
міфів.....20

Фісанов В.П.

Американська зовнішньополітична експертиза та
пропагандистські акції у роки Першої світової війни:
витоки й ефективність.....38

Сахновський Є.В.

Апарат зовнішньополітичної пропаганди
Великої Британії в 1914 – 1918рр.....50

Піддубний І.А.

Застосування нових видів зброї в бойових діях
Першої світової війни.....55

Гакман С.М.

Сепаратний мирний договір Румунії з країнами
Четверного Союзу: мотиви, рішення, наслідки.....68

Піддубний І.А.

Оснащення авіаційних підрозділів Росії та Австро-Угорщини
та застосування авіації в бойових діях на Буковині у роки
Першої світової війни.....80

Брицький П.П.

Західноукраїнські землі у роки Першої світової війни.....96

Сыч А.И.

Литература как источник понимания и оценки

„Великой войны”107

Нечаєва-Юрійчук Н.В.

Соціально-психологічні зміни у масовій свідомості британців
під впливом Першої світової війни122

Мельничук Я.Б.

Перша світова війна в художній інтерпретації
Ольги Кобилянської.....129

Сахновський О.Є.

Ірландська криза навесні 1918 р. у „Воєнних мемуарах”
Д. Ллойд – Джорджа.....138

Олієвський О.І.

Про деякі аспекти фронтового побуту російської армії
під час „Великої війни”147

ПЕРСОНАЛІЇ

Пам’яті Вітольда Вікторовича Шаповалова154

РЕЦЕНЗІЇ**Сич О.І.**

Киган Д. Первая мировая война. – М., 2002. - 576 с.156

Відомості про авторів.....163

CONTENTS

Oleksandr Sych

On some new approaches to the problem of origin and significance of the First World War.....7

Ihor Burkut

Serbia and Sarajevo Assault:
political assessment of historical myths.....20

Volodymyr Fisanov

American foreign policy expertise and propagandist actions during the First World War: roots and effectiveness.....38

Evhen Sachnovski

State machinery of British external propaganda in 1914 – 1918 years.....50

Ihor Piddubnyi

The newest military material and its application in military combats in the First World War.....55

Sergiy Gakman

Separate peace agreement between Romania and countries of Quadruple Alliance: motives, decisions, consequences.....68

Ihor Piddubnyi

The equipment of air sub-units in Russia and Austria-Hungary and the use of aircraft in military actions in Bukovyna during the First World War.....80

Petro Bryts'kij

Western Ukrainian lands during the years of the First World War.....96

Aleksander Sych

Literature as the source of comprehension and appraisal of the „Great War”.....107

Natalia Nechayeva-Yuriychuk

Social-psychological changes in the mass consciousness of the Britishers under the influence of the First World War.....122

Yaroslava Mel'nychuk

The interpretation of the First World War in Ol'ha Kobylyanska's fiction.....129

Oleksandr Sakhnovs'kyi

The Irish crisis of the (spring 1918) in the “War Memoirs” by David Lloyd George.....138

Oleksandr Oliyevs'kyi

On some scenes from front life of Russian Army during the First World War (1914-1918).....147

PERSONALYA

In memory of Vitold Victorovich Shapovalov.....154

REFERENCES

Oleksandr Sych.....156
Keegan J. The First World War. – Moscow, 2002. – 576 p.

Information about authors.....163

Про деякі нові підходи до проблеми походження та значення Першої світової війни

Помічено, що час від часу людська спільнота залюбки опиняється в полоні магії круглих дат, які знаменують початок і кінець століть і тисячоліть. Так, магія 2000-го року виявилася такою притягальною, що велика частина людства відсвяткувала так званий Мілленіум раніше на рік. Але зазвичай круглі дати в реальному житті конкретних людей мало що значать. Як слушно написав один із сучасних авторів, історія не визнає часових кордонів, що визначаються тими або іншими датами¹. Справді значущі, доленосні події – війни, революції, економічні кризи, стихійні лиха тощо – трапляються поза розкладом, не за календарем, але саме вони стають тими історичними рубежами, що зумовлюють докорінні зміни в житті людей, народів, країн, політичних систем. І це зрозуміло, бо історія розвивається відповідно до власних законів.

Скажімо, чим особливим був позначений в історії 1900-й рік? Першим обранням Теодора Рузвельта на посаду американського президента, „боксерським” повстанням у Китаї, заснуванням у Великій Британії лейбористської партії. Чим ще? Але все це помітно не позначилося на розвитку тогочасного світу. А ось через 14 років вибухнули події, які багато хто з сучасних істориків – як зарубіжних, так і вітчизняних – вважають справжнім початком ХХ ст. – Перша світова війна². Всесвітньо відомий британський історик Ерік Хобсбаум в одній зі своїх останніх праць констатував, що „Перша світова війна позначила розпад (західної) цивілізації дев’ятого століття”, а О. П. Іваницька, авторка одного з українських навчальних посібників, зазначала: „Насправді, за своєю роллю, значенням і наслідками період 1914 – 1918 років претендує на те, щоб вважати його реальним рубежом між ХІХ і ХХ століттями. Війна, зокрема її завершення, підвело ризику під загальним розвитком ХІХ століття: від економіки до моралі і відкрило шлях для розвитку процесів, притаманних новому, ХХ століттю”³.

Грандіозна – і за кількістю країн-учасниць, і за величезною
© Сич О. І., 2004

чисельністю мобілізованих до війська, і за напруженістю бойових дій і довжиною фронтів, і за воєнно-політичними та соціальними наслідками – світова війна 1914 – 1918 рр. Охопила територію Європи, Азії та Африки загальною площею 4 млн. кв. км., а населення країн, утягнутих у війну, складало понад 1,5 млрд. людей, тобто понад 75% населення земної кулі. Війна забрала стільки ж людських життів, скільки всі європейські війни за тисячоліття до неї.

Відомий німецький журналіст, який довгий час очолював впливову газету „Штутгартер Цайтунг”, Оскар Ференбах писав у своїй останній книзі: “Щоби зрозуміти ХХ століття, треба спершу усвідомити суть першої світової війни, що визначила наступний перебіг подій”⁴.

В історіографії походження Першої світової війни існують два напрямки. Представники одного з них розглядали її як природне явище, зумовлене конкретно-історичним розвитком західної цивілізації (або капіталізму європейського зразка). Складовою цього напрямку була, за окремими винятками, і радянська історіографія, адже класики марксизму, зокрема Ф.Енгельс, не просто передбачили неминучість загальноєвропейської війни, але й вражаюче точно змалювали її перебіг і наслідки. За 30 років до її початку Енгельс писав, що „для Пруссії – Німеччини неможлива вже тепер ніяка інша війна, крім всесвітньої війни. І це була б всесвітня війна небаченого раніше розміру, небаченої сили. Від восьми до десяти мільйонів солдатів будуть душили один одного і об’їдати при цьому всю Європу так дочиства, як ніколи ще не об’їдали хмари сарани. Спустошення, спричинене Тридцятилітньою війною, - стиснуте на протязі трьох-чотирьох років і поширене на весь континент, голод, епідемії, загальне здичавіння як військ, так і народних мас, викликане гострою нуждою, безнадійна плутанина нашого штучного механізму в торгівлі, промисловості і кредиті; все це кінчається загальним банкрутством; крах старих держав і їх рутинної державної мудрості, - крах такий, що корони дюжинами валяються на бруку і не знаходиться нікого, щоб підіймати ці корони; абсолютна неможливість передбачити, як це все кінчиться і хто вийде переможцем з боротьби; тільки один результат абсолютно безперечний: загальне виснаження умов для остаточної перемоги робітничого класу.

Така перспектива, якщо доведена до крайності система взаємної конкуренції у воєнних озброєннях дасть, нарешті, свої неминучі плоди. Ось куди, панове королі і державні мужі, привела наша мудрість стару Європу⁵.

Представники другого напрямку вважали війну 1914 – 1918 рр. Трагічною випадковістю. Прикладом може бути відома книжка американки Барбари Такман „Серпневі гармати”⁶.

Незважаючи на такі причини, як змагання імперських амбіцій; економічне суперництво; мілітаризм; націоналізм; протистояння військово-політичних союзів, які поділили народи Європи на ворожі табори; бажання правлячих еліт, скориставшись війною, розрядити соціальну напругу в своїх державах, яка зростала майже в усіх країнах, чимало сучасних істориків вважають, що Перша світова війна не була неминучою⁷. Той же Ференбах вважає війну „абсолютно безглуздою, якої можна було уповні уникнути”⁸. Але інші науковці продовжують наполягати, що виникнення війни було закономірним явищем, Європа тоді була „вагітна війною”.

Оригінальний погляд на походження світової війни та визначення її головних винуватців запропонував у своїй останній книзі⁹ сучасний російський дослідник (до речі, за походженням українець) С.Кремльов, заступник директора Інституту стратегічної стабільності Мінатома Російської Федерації.

Як відомо, 1 серпня 1914 р. зі вступом Німеччини та Росії у війну, вона вийшла за межі локального конфлікту між Австро-Угорщиною та Сербією. Застосовуючи методи логічного та системного аналізу, Кремльов доводить, що споконвічно – і історично, і геополітично – Росія та Німеччина ворогами не були¹⁰. Їх інтереси ніде не перетиналися, а цілком природні ускладнення, що виникали час від часу в міждержавних стосунках (на економічному ґрунті, наприклад), ніколи не набували антагоністичного характеру. Ще Бісмарк свого часу писав: „Навряд чи коли-небудь може виникнути необхідність війни Німеччини з Росією, якщо тільки ліберальні дурниці чи династійні промахи не змінять ситуації”, а тому вважав, що навряд чи доводиться побоюватися війни з Росією, яка навіть при її переможному закінченні нічого не дасть Німеччині¹¹. Знаний діяч Міністерства внутрішніх справ і член Державної Ради Російської імперії П. М. Дурново у лютому 1914 р. писав Миколі II: „Життєві інтереси Росії

та Німеччини ніде не стикаються і дають повну підставу для мирного співжиття цих двох держав”¹².

Принагідно Кремльов зазначає, що наприкінці XIX ст. у Росії проживало майже півтора мільйонів німців, лише в одному Поволж’ї було 190 їхніх колоній, які не подавляли росіян, а вносили в загальний російський прогрес щось своє, Росії потрібне й корисне¹³. Російський дослідник вважає, що Росію втягували в сумнівні союзи, спрямовані проти Німеччини, всупереч її національним інтересам: „...Росії союз з Францією не давав нічого, крім позичок, здатних стати сиром у мишоловці – та й ще небезплатним”¹⁴. Війна Росії взагалі тоді не була потрібна, з Німеччиною поготів, адже Росія не була готовою навіть до повноцінної оборонної війни. Характерно, що коли генерал Брусилов під час однієї зі своїх лекцій у 1920-х рр. назвав головних постійних стратегічних континентальних противників Росії, а саме: Англію, Туреччину, Польщу, здивована аудиторія запитала – а як же Німеччина, у війні проти якої він так відзначився, на що той відповів: „З нею нам нічого було ділити, нас просто нацькували...”¹⁵.

На думку Кремльова, війну задумували у Вашингтоні, Нью-Йорку, Лондоні і Парижі під тиском могутніх міжнародних фінансових кіл, яких він називає Золотим Інтернаціоналом. У Німеччині, яка після об’єднання переживала вражаюче економічне піднесення, вони вбачали свого головного та найнебезпечнішого конкурента. Чому Німеччини боялися Велика Британія й Франція, добре відомо, а англо-німецькі суперечки на межі XIX – XX ст. вважалися головними й такими, що в першу чергу підривають міжнародну стабільність. Але і за океаном посилення Німеччини розглядали як небезпечний виклик. Кремльов наводить цікавий уривок з донесення німецького посла у Вашингтоні Хольлебена від 1 січня 1898 р., де той повідомляє, що Німеччина належить до країн, які найбільше ненавидять у Сполучених Штатах як в урядових колах, так і серед громадськості. Хольлебен пояснював це так: „Та обставина, що незадоволення проти нас заходить так далеко й виявляється сильніше, ніж проти інших конкурентів, пояснюється тут страхом перед нашою зростаючою конкурентоспроможністю в господарській галузі та перед нашою енергією й зростаючою міццю в царині політичній”¹⁶. У наступні роки економічна потужність Німеччини стала набагато більшою, і

США це відчували. У 1900 році майже 75% американського експорту йшло в Європу, а у 1913 році – тільки 59%, і основною причиною цього стало посилення Німеччини¹⁷. На початку ХХ ст., здавалося, що світом правила Велика Британія, але в той же час у США робилися численні заяви, що ХХ століття буде „американським віком”. А якщо так, зауважує Кремльов, то „перспективним світовим протиріччям тоді виступало б не англо-німецьке, а американо-німецьке”¹⁸.

Берлін, на його погляд, бажав не війни як такої, а “місця під сонцем”¹⁹. Так, німецький канцлер Бетман-Гольвег прагнув досягти поставлених цілей винятково мирним шляхом, проводячи політику „без війни”, вважаючи, що завдяки швидкому розвитку своїх продуктивних сил Німеччина і так випередить інші держави, не боячись їхньої конкуренції²⁰. Ще 1913-го року крупний німецький економіст, статс-секретар фінансів, професор Гельферих на підставі своїх розрахунків констатував, що до тридцятих – сорокових років ХХ ст. Німеччина може залишити далеко позаду не тільки Британію, але й обійти Америку²¹.

Отже, країнам Антанти й США, за якими ховався Золотий Інтернаціонал, треба було будь-що „зупинити” Німеччину, втягнувши чи спровокувавши її на участь у виснажливій і не вигідній їй – з геополітичної точки зору – війні, насамперед – проти Росії. Тільки війною могла Франція повернути собі Ельзас і Лотарингію, тільки через війну могла Велика Британія розгромити німецький флот і покласти край колоніальним зазіханням Німеччини. Ще в січні 1913 р. обраний президентом Французької республіки Пуанкаре (якого, до речі, не випадково називали „Пуанкаре-війна”) казав російському послу в Парижі Ізвольському: „Для французького уряду вельми важливо мати можливість заздалегідь підготувати французьку громадську думку до участі Франції у війні, яка може виникнути на ґрунті балканських справ”²².

Традиційно вітчизняна історіографія, з погляду суб’єктивного бажання розв’язати війну, розташовувала її учасників так: Німеччина, Англія, Франція, Австро-Угорщина, Росія, при цьому Росію ставили на останнє місце не через „миролюбство” царської імперії, а внаслідок її неготовності до війни в 1914 р. Кремльов же доходить висновку, що справжніми призвідниками війни виявилися Франція й Англія, які слухняно проводили лінію Золотого

Інтернаціоналу”²³. Власне цю думку він заявив ще на початку своєї роботи, коли писав: „Світові війни задумало й забезпечило Світове Золото. Пануючі експлуататорські еліти світу – ось основна й єдина причина крупних війн ХХ століття”²⁴. Що ж до країн, об’єктивно зацікавлених у розв’язанні війни в Європі, то до них, як він вважає, належить віднести і Сполучені Штати Америки, бо „тільки війна, причому тривала, робила Штати господарем Європи й світу”²⁵, адже саме війна обіцяла американцям тільки й винятково численні вигоди: піднесення виробництва, зниження безробіття й соціальної напруги, фінансове поневолення Європи, посилення свого політичного впливу й створення масового війська. І все це – без щонайменшого ризику для своєї території, без ризику програти війну”²⁶. Генерал Мольтке ще в 1910 р. сказав бельгійському військовому аташе в Берліні, що тільки США будуть переможцями в європейській війні²⁶. Закінчує свої міркування Кремльов так: „В Європу Америка прийшла не заради Європи, але заради Америки ж. Заокеанський капітал готував цю війну, він її й виграв. Для себе”²⁷.

Фактично солідаризується з поглядом Кремльова щодо позиції Сполучених Штатів інший російський автор О.В. Островський, який підкреслює, що незважаючи на гасла про нейтралітет, виступи з миротворчими ініціативами, „об’єктивно США були зацікавлені не тільки в зіткненні двох ...військово-політичних угруповань, але й у їх взаємному виснаженні”²⁸.

Цікаву спробу визначити причини Першої світової війни у рамках цивілізаційно-формаційного підходу зробив російський дослідник А.І. Степанов.

Традиційно вітчизняна історіографія серед причин війни називала міжімперські чи імперіалістичні протиріччя, боротьбу за ринки збуту й сфери прикладання капіталів, націоналізм, тобто військово-політичні та фінансово-економічні суперечки. Але в глобальному масштабі мова йшла, на його думку, не тільки про міждержавне суперництво між державами Антанти і Троїстого союзу. Суть конфлікту, за Степановим, зводилася до питання: який з двох реальних варіантів розвитку індустріального суспільства обере західна цивілізація в цілому – західноєвропейський, франко-англо-американський, громадянсько-правовий, ліберально-демократичний чи центральноєвропейський, германо-австро-італійський, воєнно-авторитарний, консервативно-монархічний.

Результат цього протиборства чимало залежав від позиції Росії. Розв'язати ці глобальні міжцивілізаційні, міжімперські протиріччя могла тільки світова війна²⁹. Хоча фатальної неминучості війни не було.

Перша світова війна докорінно відрізнялася від усіх попередніх війн, причому не тільки масштабами і запеклістю військових дій, мільйонними жертвами тощо, але й своїми наслідками, які не обмежилися, так би мовити, звичайними після закінчення війн територіальними переділами, зміною кордонів, виплатою контрибуцій. Її підсумки та наслідки спричинили глибинні зміни фактично в усіх компонентах тогочасного суспільства та визначили головні тенденції його розвитку, принаймні в першій половині XX ст. Так, автор популярного підручника з історії західної цивілізації Дж. Шпільфогель зазначав: „Перша світова війна була визначальною подією XX ст. Вона зруйнувала довоєнний економічний, соціальний та політичний лад Європи, тоді як її сумнівні результати підготували шлях для ще більш руйнівної війни. Вражені масштабами її битв, розмірами втрат і наслідками її впливу на всі аспекти європейського життя, сучасники називали її просто „Великою війною”³⁰. Ще в одному підручнику, присвяченому короткій історії західної цивілізації, читаємо: „Війна розбила на друзки світ 1914 року та майже зруйнувала цілу цивілізацію”³¹. Ференбах свідчить: „Було навіть відчуття, що спричинені нею рани ніколи не загояться до кінця. Чому? Та тому, що ця війна не тільки забрала життя мільйонів людей, але й дощенту зруйнувала державні, суспільні й політичні структури, а також серйозно підірвала моральні підвалини”³². „Ми бачимо в кожній країні розпад, послаблення внутрішніх уз, виклик основним принципам, занепад віри, послаблення надій на ті структури, від яких, зрештою, залежить існування цивілізованого суспільства”³³, - писав один з найвидатніших політичних діячів XX століття Уїнстон Черчилль.

Розуміння того, що війна 1914 – 1918 рр. спричинила загальну кризу західної цивілізації, знайшло відображення вже й у вітчизняних підручниках. Так, в одному з них говориться: „Перша світова війна, її результати явили собою глибоку цивілізаційну кризу, вихід з якої привів до глобальних змін у світовій історії.

Змін, які фактично поклали початок новітньої історії людства і резонансність яких відчувалася до кінця XX століття”³⁴.

На наш погляд, наведені висловлювання й оцінки (а їх можна продовжити) свідчать, що війну 1914 – 1918 рр. належить розглядати не просто як ще небачену за розмахом війну, справді світову, а як *феномен цивілізаційного значення*. Вона була і породженням, і відображенням глобальної кризи західної цивілізації, яка стала реальністю на початку XX ст. Індустріалізм став незаперечним досягненням Заходу (що і дозволило йому очолити суспільний прогрес), але водночас і чинником, який почав руйнувати гуманістичні цінності західної цивілізації, що загрожувало її переродженням³⁵. Війна спалахнула саме в той переломний період, коли вільно-підприємницький капіталізм класичного зразка вичерпав себе, коли споглядалися ознаки всезростаючої *системної* кризи, що охопила всі найважливіші царини життя суспільства: економічну, соціальну, політичну, духовну. Світова війна поступово привела до загострення не тільки тих проблем, які намагалися нею розв'язати, але й усіх інших протиріч західної або, як називають її деякі сучасні науковці, ліберально-капіталістичної цивілізації. Більше того, вона поглибила цю глобальну кризу до небезпечної межі, поставивши на порядок денний питання про долю західної цивілізації, яка, здавалося, наблизилася до своєї загибелі. Не випадково, що в цей час народжувалися сили, які пропонували альтернативи західному шляху розвитку, цінностям західного суспільства, насамперед фашизм і комунізм. Уже згадуваний Шпільфогель писав: „Велика війна” закінчилася не тільки величезними людськими та матеріальними втратами, але і знищенням однієї з основних інтелектуальних підвалів, на яких, як вважалося, була заснована західна цивілізація, - віри в прогрес. Після 1918 р. більше було неможливо підтримувати наївні ілюзії щодо прогресу західної цивілізації... Відчуття безвиході й відчаю незабаром замінили майже сліпу віру в прогрес”³⁶.

Відомий американський дипломат Джордж Кеннан у своїх мемуарах дійшов висновку, що першу світову війну належить розглядати як „зародкову катастрофу цього століття, подію, яка в підсумку привела західну цивілізацію до занепаду”³⁷. Запропонований ним термін – „зародкова катастрофа” – набуває

останнім часом усе більш широкого визнання та застосування в історичних працях. Так, американський дослідник Ф. Керрол назвав цю війну „катастрофічною подією”. Надзвичайність цієї війни, її винятково руйнівний характер відчували її сучасники. Так, відомий російський філософ Михайло Йосипович Гершензон писав у 1917 р.: „Ця війна набула таких розмірів і такого характеру, що її сенс як світової катастрофи виявився з перших днів”³⁸. Уже неодноразово згадуваний Ференбах, визначаючи місце війни 1914 – 1918 рр. В історичному контексті XX століття, зазначає: „Викликані нею потрясіння відлунюються ще й сьогодні. Всі трагедії XX століття, що спіткали громадянське суспільство, беруть тут свій початок”³⁹. Знаний британський військовий історик Кіган писав у своїй книзі, присвяченій цій війні: „Все, що було найгіршого в столітті, яке відкрила Перша світова війна, - навмисне приречення на голодну смерть цілих областей, викорінення за расовою ознакою, ідеологічне переслідування того, що вважалося інтелектуально й культурно неприйнятним, бойні серед малих народів, придушення суверенітету невеликих націй, знищення парламентів і піднесення комісарів, гауляйтерів і воєначальників, що отримали владу над мовчазними мільйонами, - все це мало початок у хаосі, який вона залишила по собі”⁴⁰. Шпільфогель поділяє їхню думку: „Перша світова війна та породжені нею революції можна власне розглядати як перший етап кризи XX століття”⁴¹.

Підсумки та наслідки Першої світової війни виявилися надзвичайно важливими та далекосяжними, які позначилися практично на всіх сторонах життя тодішнього суспільства⁴². Ще під час війни в усіх воюючих країнах було сильно обмежено чи взагалі згорнуто функціонування демократичних інститутів і норм і водночас склалися умови для появи такого феномену, як тоталітаризм. Звузилася сфера дії ринкових відносин і небачених розмірів набуло втручання держави в царину виробництва та розподілу, проте як і поширення заходів позаекономічного примусу.

Після війни ці тенденції та процеси в основному збереглися, що свідчило про їх не тимчасовий, породжений неординарними умовами (війною), а глибинний, об'єктивно назрілий характер. Так, різке зростання ролі держави в житті суспільства привело до розбухання державного апарату, багаторазового збільшення числа чиновників, управлінців, службовців, що надзвичайно посилило їх

вплив на розробку та реалізацію державної політики. Таку зміну ролі держави в особі уряду та бюрократичного апарату деякі історики не без підстав назвали „адміністративною революцією”. Криза парламентаризму та лібералізму відбувалася на тлі політичної соціалізації широких верств населення, а розширення електорату (в тому числі за рахунок надання виборчого права жінкам) почало суттєво впливати на зміст і перебіг політичного життя. Війна посилила процеси внутрішньої міграції та соціальної мобільності населення, зумовила появу значних маргінальних соціальних груп, які відігравали неабияку роль у формуванні політичної атмосфери й морального стану післявоєнного суспільства. Породжена війною фінансова нестабільність зробила інфляцію постійним чинником економічного життя. Серед численних геополітичних змін, мабуть, однією з найважливіших став занепад провідної ролі власне європейської цивілізації, що стало явищем епохального значення. Це різко – і, як виявилось згодом, назавжди – послабило позиції європоцентризму, що визначав напрямок цивілізаційної еволюції світу в попередні декілька століть. Д. Кіган сформулював цю тезу в декількох словах: „Європа перестала існувати як центр світової цивілізації”⁴³. Вже згадуваний Ференбах констатував, що у XX столітті Європа „назавжди втратила провідне становище, яке посідала протягом двох тисячоліть, як у плані творчого потенціалу, так і в плані світової політики”⁴⁴, зазначаючи, що „головними підсумками цієї війни стали руйнування християнської Європи та розвінчування міфу про творчий потенціал і цивілізаторську місію старої Європи”⁴⁵.

Як відомо, під революціями ми розуміємо події, що зумовлюють глибокі, навіть докорінні зміни в суспільстві. Такими були свого часу промислова революція, науково-технічна революція тощо. Перша світова війна та її наслідки зініціювали процеси, які привели в середині XX століття до суттєвої, а в деяких аспектах *сутнісної* трансформації західного суспільства (і капіталізму як його соціально-економічної складової). Це дає, на наш погляд, підстави говорити про „*революцію Першої світової війни*”.

А взагалі війна 1914 – 1918 рр. належить до таких подій у світовій історії, які ще довго привертатимуть увагу дослідників різних поколінь, бо вона спричинила найкрупніший соціальний

зсув, який багато в чому визначив подальший рух людства в ХХ ст. А тому інтерес до вивчення її ключових моментів не згасає. Як зазначив у своїй книзі вже неодноразово цитований Ференбах: „...поки ще нікому не вдалося розв’язати загадку Першої світової війни”⁴⁶. З ним погоджується і Кіган: “Перша світова війна загалом залишається загадкою. Її причини незбагненні”⁴⁷. Отже, будемо чекати на нові версії, концепції, тлумачення цього феномену.

Список посилань

¹ Ференбах О. Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX века. – М., - С. 8.

² Hobsbawm E. Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914 - 1991. – L., 1995. - р. IX, 4 – 6; Кэррол Ф. Первая мировая война и XX век // Первая мировая война и XX век. Материалы международной конференции, 24 - 26 мая 1994 года. – М., 1995. – С. 33 (на англ. мові); Лукач Дж. Конец XX века и конец века модерна. – СПб, 2001; Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918 – 1945). Навчальний посібник. – Київ, 2001.

³ Hobsbawm E. Op. cit. – Р. 6; Іваницька О. П. Вказ. праця. – С. 11.

⁴ Ференбах О. Вказ. праця. – С. 35.

⁵ Енгельс Ф. Вступ до брошури Боркгейма “на пам’ять ура – патріотам 1806-1807 рр.”// Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 21. С. 344 – 345.

⁶ Такман Б. Августовские пушки. Пер. с англ. – М.: Молодая гвардия, 1972; у 1999 р. ця робота була перевидана в серії “Военно-историческая библиотека” під назвою “Первый блицкриг. Август 1914”. – М., 1999.

⁷ Кіган Д. Первая мировая война. – М., 2002. – С. 11; Spielvogel J. J. Western Civilization. – Vol. 2. Since 1600. 3rd ed-n. – Minneapolis et al. 1997. – Р. 887.

⁸ Ференбах О. Вказ. праця. – С. 36.

⁹ Кремлёв С. Россия и Германия: стравить! От Версаля Вильгельма к Версалию Вильсона. Новый взгляд на старую войну. – М., 2003.

¹⁰ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 90.

¹¹ Бисмарк О. Воспоминания, мемуары. – Минск: Харвест, 2001. – Т. II. – С. 549.

¹² Цит. за: Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 147.

¹³ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 48.

¹⁴ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 47.

¹⁵ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 147.

¹⁶ Цит. за: Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 78.

¹⁷ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 70.

¹⁸ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 78.

¹⁹ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 121.

²⁰ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 134.

²¹ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 252.

²² Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 123.

²³ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 157.

²⁴ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 10.

²⁵ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 121.

²⁶ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 128.

²⁶ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 172.

²⁷ Кремлёв С. Вказ. праця. – С. 222.

²⁸ Острогорский А. В. История цивилизации. Учебник. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 269.

²⁹ Степанов А. И. Причины первой мировой войны в рамках цивилизационно-формационного подхода // Первая мировая война и XX век. Материалы международной конференции, 24 - 26 мая 1994 года. – М., 1995. – С. 38 - 40 (на англ. мові).

³⁰ Spielvogel J. J. Op. cit. – Р. 886.

³¹ Harrison J. B., Sullivan R. E., Sherman D. A Short History of Western Civilization. – Vol. 2. Since 1600. – N. Y., 1990. - Р. 673.

³² Ференбах О. Вказ. праця. – С. 35.

³³ Цит. за: Уткин Ан. Уинстон Черчилль. – М., 2002. – С. 178.

³⁴ Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – XX століть / За ред. Ю.А. Горбаня – 2-ге вид., доп., перероб. – Київ, 2003. – С. 217.

³⁵ Див. докладніше: Семенникова Л. И. Цивилизации в истории человечества. Учебное пособие. – Брянск, 1998. – С. 132 – 138.

³⁶ Spielvogel J. J. Op. cit. – Р. 887.

³⁷ Цит. за: Ференбах О. Вказ. праця. - С. 40.

³⁸ Цит. за: Островський А.В. Вказ. праця. – С. 271.

³⁹ Ференбах О. Вказ. праця. - С. 13.

⁴⁰ Кіган Д. Вказ. праця. – С. 551 - 552.

⁴¹ Spielvogel J. J. Op. cit. – Р. 887.

⁴² Див докладніше: Сыч А. И. К вопросу о последствиях Первой мировой войны // Первая мировая война. Страницы истории. – Черновцы, 1994; Сыч О. І. На зламі двох епох (до питання про зміни в суспільній свідомості після Першої світової війни) // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2001. - № 4. – С. 62 – 70.

⁴³ Киган Д. Вказ. праця. – С. 551.

⁴⁴ Ференбах О. Вказ. праця. – С. 13.

⁴⁵ Ференбах О. Вказ. праця. – С. 36.

⁴⁶ Ференбах О. Вказ. праця. – С. 37.

⁴⁷ Киган Д. Вказ. праця. – С. 558.

⁴³ Киган Д. Вказ. праця. – С. 551.

⁴⁴ Ференбах О. Вказ. праця. – С. 13.

⁴⁵ Ференбах О. Вказ. праця. – С. 36.

⁴⁶ Ференбах О. Вказ. праця. – С. 37.

⁴⁷ Киган Д. Вказ. праця. – С. 558.

Надійшла до редакції 30.09.2004

Александр Сыч

О некоторых новых подходах к проблеме происхождения и значения Первой мировой войны

Статья освещает некоторые новые подходы к проблеме происхождения и значения Первой мировой войны. Особое внимание уделено концепциям современных российских ученых, а также оценке войны как „зародышевой” катастрофы XX века, высказанной известным американским дипломатом Джорджем Кеннаном. Учитывая последние трактовки и оценки войны 1914 – 1918 гг., автор предлагает оценивать ее как феномен цивилизационного значения.

Oleksandr Sych

On some new approaches to the problem of origin and significance of the First World War

The article elucidates some new approaches to the problem of origin and significance of the First World War. A special attention was paid to the consideration of the conceptions of contemporary Russian

researchers as well as the famous American diplomat George F. Kennan appraisal of WWI as the „seminal” catastrophe of XX century. Taking into account the latest interpretations and estimations of 1914 – 1918 war the author proposed to evaluate it as the phenomenon of civilizational importance.

УДК: 94 (497. 11) „1914” : 323. 285

Буркут І.Г.

Сербія і сарасвський замах: політична ціна історичних міфів

Увага істориків до подій, що передували Першій світовій війні, підвищується у періоди гострих політичних конфліктів сьогодення. У минулому громадськість намагається знайти відповідь на болючі питання сучасності з тим, щоби оминати повторення страшних помилок, котрі дорого обійшлися людству. А події дев'яносторічної давнини дають різкий приклад того, як провокувалася трагедія мільйонів людей, що призвела до краху чотирьох імперій і створила умови для появи на політичній карті світу нових держав, яким з самого початку судилася нелегка доля.

Передумовам Першої світової війни присвячена велика кількість наукових і публіцистичних праць: лише за перші 70 років, що минули з 1914 р., у світі вийшло близько 4 тисяч книг, у яких розглядалися її причини¹. Дискусії з цього приводу навряд чи припиняться у найближчому майбутньому, бо велика історична подія продовжує привертати увагу світової громадськості. Якщо відразу після Версальського договору всю відповідальність за розв'язування війни країни-переможниці покладали на Німеччину та її союзників, то вже у міжвоєнний період намітилося певне зміщення акцентів. Публікації великої кількості німецьких дипломатичних документів засвідчили, що поведінка всіх акторів історичної драми у переддень війни була далеко не бездоганною. Тому, наприклад, найвідоміший представник міжвоєнної американської ревізіоністської школи історіографії С.Фей, спираючись на ці публікації, ще тоді відкрито звинуватив в організації убивства ерцгерцога Франца Фердинанда правлячі кола

© Буркут І.Г., 2004

Сербії.

Давно відійшли у минуле однозначні та безапеляційні оцінки, характерні для історіографії країн - переможниць у Першій світовій війні, які давалися у 20-і роки. Так само пройшов час виправдань передвоєнної політики своїх урядів і для істориків тих країн, що зазнали поразки у війні. На зміну колишнім емоціям приходить зважений і значною мірою об'єктивний аналіз, спрямований на пошук історичної істини, а не на апологетику дій тієї чи іншої держави або групи держав. Створення об'єднаної Європи вимагає нових підходів до спільної європейської історії, в яких загальноєвропейські інтереси отримують пріоритет над вузько національними.

На жаль, значно менше об'єктивності, ніж в аналізі причин війни, помітно у висвітленні подій, що стали приводом для збройного конфлікту влітку 1914 р. У пострадянській історіографії ще відчувається відлуння пропагандистських гасел царських часів про „мерзотну війну німців проти православної Сербії” і ленінського визначення Сербії лише як жертви агресії та країни, що вела національно-визвольну війну. Масова ж свідомість західних європейців не без зусиль тамтешніх істориків зберегла діаметрально протилежну оцінку: представників сербських правлячих кіл напередодні війни вважають безвідповідальними авантюристами, які все зробили для розв'язання широкомасштабного збройного конфлікту. Подібні занадто узагальнені оцінки носять міфологічне забарвлення і здатні негативно впливати на політичну поведінку наших сучасників. А сучасний світ висуває все нові виклики, що вимагають адекватних відповідей.

Остаточний розпад Югославії впродовж 90-х рр. XX ст. супроводжувався кардинальним переглядом історії та передісторії утворення цієї держави, насамперед істориками нових постюгославських країн. Так, фахівці із Боснії особливу увагу приділили всьому, що пов'язано із сараєвським замахом, намагаючись оцінити його з погляду подальшої долі Боснії і Герцеговини, міжетнічних відносин у ній². Хорватські та словенські історики також приділяють чимало уваги подіям 90-річної давнини, у значній мірі покладаючи відповідальність за розв'язування збройного конфлікту на правлячі кола Сербії³.

Змінилися оцінки подій, що передували війні, і в сучасній сербській історіографії, причому процес перегляду традиційних поглядів розпочався ще задовго до розпаду СФРЮ, особливо коли в науку було введено велику кількість документів зовнішньої політики Королівства Сербії, підготовлених до друку В.Дедієром та Ж.Анічем⁴.

Не лишаються осторонь важливої історичної проблеми й історики деяких інших держав. Серед них варто відзначити російських дослідників, які роблять спроби відмовитися від звичних, проте значною мірою застарілих оцінок, і шукають відповідь на актуальні історичні питання за межами старих міфів. Серед них варто відзначити насамперед В.Фрейдзона⁵, С.Романенка⁶, А.Задохіна та А.Нізовського⁷.

Події Першої світової війни справили величезне враження на її сучасників і ще зберігаються в історичній пам'яті народів, які винесли на собі тягар всіх страждань, спричинених кривавою бійнею. Певні стереотипи, що існують у масовій свідомості, неминуче впливають на істориків, котрі беруться за вивчення переддня та початкового етапу війни. Можна навіть стверджувати, що на заваді об'єктивному вивченню Першої світової війни на Балканах і дотепер стоїть міфологізована свідомість, характерна для багатьох громадян країн, перш за все балканських.

Існуючі залишки патріархального укладу їхнього життя не сприяють процесам модернізації та глобалізації, навпаки, вони консервують стереотипи, створені в інші часи і глибоко занурені в давно минулих історичних епохах. Вплив цих стереотипів на сучасну політичну поведінку в цілому вкрай негативний, що і засвідчила сумна доля сербського народу на межі XX-XXI століть. Тому глибоке дослідження історичних міфів набуває особливої актуальності в нинішніх умовах, коли на Балканах відбуваються кардинальні зміни, які вимагають від балканських народів відповідного реаліям нинішньої епохи реагування на політичні події сьогодення.

Існує чимало міфів навколо подій літа 1914 року, що передували вибухові війни. Деякі з них продовжують жити і нині, впливаючи на особливості сучасного політичного життя. Ми ставимо за мету коротко висвітлити найважливіші з них, відшукати їх історичну основу. Своім завданням вважаємо пошук відповіді на питання: як позначилися сербський „косовський міф”, а також

зарубіжні міфи про „слов'яно-православне братерство” і "сербську політичну безвідповідальність" на історичній долі балканських народів, перш за все сербського. Особливу увагу звертатимемо на великодержавні міфи, які завдали великої шкоди багатьом народам регіону. Вони були характерними для держав, котрі визволилися від османського панування із зовнішньою допомогою і власні національні ідеї формували на основі згадок про історичне минуле (справжнє чи вигадане) середньовічних країн-попередниць державних утворень нового часу на Балканах.

Великосербські ідеї у цьому контексті відповідали загальним закономірностям, характерним для регіону. Плани „Великої Румунії”, „Великої Болгарії”, „Великої Греції”, нарешті – „Великої Албанії” мали чимало спільного з фантазіями сербських етнонаціоналістів про „відродження” середньовічної Сербської держави щонайменше в її колишніх кордонах. До того ж великосербські плани вступали в антагоністичні суперечності з великохорватськими мріями, і сутичка між ними перетворювалася на неминучість. Особливо запеклим протистояння виявилось у Боснії і Герцеговині, де дифузно проживало сербське і хорватське населення поруч з боснійськими мусульманами слов'янського походження, і боротьба між їхніми елітами за панування в окупованій Австро-Угорщиною ще 1878 року провінції на початок XX ст. набувала досить гострих форм.

У цій боротьбі сербські правлячі кола спиралися на міць власної держави, а хорвати свою державність втратили у XII ст. і могли лише фантазувати на теми майбутніх кордонів на Балканах. Ідея югославізму як об'єднання всіх південних слов'ян в єдиній державі зародилася саме в хорватському середовищі. Проте, не маючи власної держави, хорватські югославісти-австрофіли плекали надії на те, що Австрія виступить таким об'єднавчим центром. Втім, анексія Боснії і Герцеговини офіційним Віднем у 1908 р. закреслила сподівання представників хорватської еліти на об'єднання провінції з хорватськими землями у складі Австро-Угорщини і помітно похитнула австрофільські ілюзії в її середовищі⁸. А серед сербів поширювалося переконання у тому, що лише Сербська держава здатна об'єднати навколо себе всіх південних слов'ян.

Незалежність Сербії була досягнута у важкій боротьбі, і гордість народу за героїзм предків стала одним із головних джерел

новітнього сербського патріотизму. Однак Королівство Сербія на початок XX ст. охоплювало лише частину сербських етнічних земель, і чимало його мешканців вважало нагальним завданням свого народу об'єднати всі території, заселені сербами, навколо Белграду. Державні плани такого об'єднання існували ще з 40-х рр. XIX ст. Міністр внутрішніх справ автономного князівства Сербії (пізніше - глава уряду) Ілія Гарашанин у 1843-1844 рр. написав знамените „Начертаніє”, в якому висувалася ідея приєднання до Сербії всіх земель, що свого часу входили до царства Стефана Душана. Особливістю плану було те, що в його основу поклалися не принципи об'єднання сербських етнічних земель, а „історичне державне право” і державницькі традиції сербів⁹. Так, передбачалося приєднати до Сербії всю Боснію і Герцеговину, Чорногорію і навіть Північну Албанію.

До речі, плани Гарашанина носили виразно антиросійський характер: їхньою метою було створення на противагу Росії великої держави на Балканах. Інспіратором цих планів виступав Адам Чарторийський, який після поразки польського повстання 1830-1831 рр. шукав у Європі опору для боротьби проти Росії. Недарма офіційний Санкт-Петербург докладав значних зусиль для того, щоб у 1853 р. усунути І.Гарашанина від влади¹⁰. А відносини Сербії з Росією склалися далеко неоднозначно. Коли територіальні претензії сербського короля Мілана Обреновича після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. не знайшли підтримки у Санкт-Петербурзі, офіційний Белград переорієнтувався на Австро-Угорщину. Таку політику продовжував і король Олександр, спадкоємець Мілана. Відень же щодо Сербії мав зовсім інші плани, намагаючись перетворити її на свого сателіта. Стратегічною метою Австро-Угорщини був вихід через Сербію до македонського порту Салоніки на Егейському морі¹¹.

Скинення династії Обреновичів у 1903 р. означало повернення Сербії до союзу з Росією. Одночасно змова проти правлячої династії поклала початок процесам, які завершилися сараєвським замахом 1914 р. Адже саме тоді, на початку XX ст., закладалися основи конспіративної організації, котра згодом вдалася до терористичних форм боротьби проти Австро-Угорщини¹². Потім на Салонікському судовому процесі 1917 р. було встановлено, що серед офіцерів - учасників змови 1903 р. - помітну роль відіграв

Драгутін Дімітрієвич-Апіс, один з майбутніх ініціаторів убивства Франца Фердинанда¹³.

А на початку ХХ ст. сербська вояччина відігравала важливу роль у політичному житті своєї країни. В її середовищі були надзвичайно популярними ідеї, викладені у „Начертанії” І.Гарашанина. Реалізація цих планів розпочалася під час балканських воєн 1912-1913 рр., коли в результаті переможних воєнних дій до Сербії були приєднані Косово („Стара Сербія” за визначенням Гарашанина) і Вардарська Македонія. Територія країни зросла з 48,3 до 87,3 тис. кв. км, а населення - з 2,9 до 4,4 млн. осіб¹⁴. Успіх армії викликав ейфорію серед її командирів, які прагнули до нових перемог. Вони вважали, що наступив сприятливий момент для удару по Австро-Угорщині, послаблення котрої після програної війни 1866 р. з Пруссією ставало все очевиднішим.

Для сербів особливе значення мало приєднання до їхньої країни історичної землі під назвою Косово, легенди про яку здійснювали ірраціональний, майже містичний вплив на сербську національну самосвідомість. Адже саме на Косовому полі поблизу Пріштини 28 червня 1389 р. відбулася знаменита битва, яку вважають початком встановлення турецького панування на Балканах. Проти османів там билися, крім сербів, також боснійці, болгар, албанці, валахи та ін., причому сербські війська склали лише близько половини спільних антитурецьких сил. Обидві протиборчі сторони зазнали великих втрат, тут загинули турецький султан Мурад I і сербський князь Лазар. Після Косовської битви Сербія визнала васальну залежність від Туреччини, а її військо надалі виступало на турецькому боці. Згадки про вірну службу туркам із сербської історичної пам'яті й повинні були витискатися за допомогою легенд про битву на Косовому полі, що з часом перетворилися на міф, який для цього народу, за визначенням відомого французького географа Амі Буйє, став тим же, чим „народження Христа для нашої історії”¹⁵.

„Косовський міф” формувався впродовж століть у сербському фольклорі й має спільні та окремі риси до подібних міфів інших балканських народів. Як і в інших міфах, слабо документована історична подія у ньому обростала вигаданими подробицями і героїзувалася до крайніх меж. А специфічним є те, що „косовським міфом” серби намагалися зняти зі своїх предків звинувачення у

зраді інтересів європейських християн, що з'явилися після Нікопольської битви 1396 р., в якій їхні предки билися на боці турків, що значною мірою зумовило поразку об'єднаного християнського війська.

Проголошення Косово „колискою сербської державності”, „серцем Сербії” відповідало подібним тенденціям у сусідніх балканських народів. Прибічники ідеї „Великої Болгарії”, наприклад, оголошували Македонію осередком формування болгарського народу та його культури, а Кирила і Мефодія, безумовно, болгарськими діячами. Натомість для великорумунських планів особливе значення мали згадки про „солодку Буковину” як колиску середньовічної Молдавської держави, і переможній битві Стефана Великого у Валякузьминському лісі відводилося місце першочергової історичної події. На відміну від румунів, які оспівували перемогу своїх предків, сербські великодержавники героїзували програну битву.

У „косовському міфі” військова поразка трансформувалася у моральну перемогу сербів. Імена героїв цієї битви Мілоша, Мілана та Йована впродовж століть серби давали своїм синам, щоб ті продовжували героїчні традиції свого народу¹⁶. Для сербської етнопсихології боротьба за Косово означала боротьбу за національну свободу, а включення його у 1912 р. до складу Сербської держави сприймалося як сигнал до повного об'єднання навколо Белграду всіх земель, які серби вважали своїми.

Приєднуючи на початку ХХ ст. Косово до Сербії, правлячі кола цієї країни навіть не звертали уваги на те, що за минулі століття етнодемографічна структура краю значно змінилася. За оцінками видатного сербського географа Йована Цвйїча, на початку ХХ ст. в Косово проживало близько 900 тис. сербів (з них 300 тис. мусульман) та 500-600 тис. албанців (з них близько 200 тис. - албанізовані серби)¹⁷. Докладність цих приблизних розрахунків викликає великі сумніви, проте вони демонструють головне - Косово в момент приєднання до Сербії вже досить було албанізовано та ісламізовано. Навряд чи у такому вигляді воно могло називатися „серцем Сербії”, як це стверджує „косовський міф”.

У 1914 р. вперше у новій історії серби готувалися урочисто, на державному рівні, відзначити Відовдан (день Косовської битви) в

країні, до складу якої вже входило Косово¹⁸. Разом з ними до найбільшого національного свята готувалися і представники сербської меншини в Австро-Угорщині. А саме цього дня австро-угорські війська розпочинали маневри у Боснії і Герцеговині. Переважна більшість сербів розцінила цей факт як національну образу. Прибуття на маневри спадкоємця віденського престолу Франца Фердинанда лише додавало гостроти і без того складній ситуації.

Підкреслимо, що ерцгерцога вважали у Белграді головною зовнішньою перешкодою в досягненні великосербських планів. Франц Фердинанд підтримував ілюзії хорватських етнонаціоналістів, що у разі зайняття престолу перетворить двоєдину монархію на триєдину, надавши південним слов'янам ті ж права, які мали в Австро-Угорщині німці та угорці¹⁹. А це значно послабило би вплив Белграда на південнослов'янське населення монархії Габсбургів. Тому ідея фізичної ліквідації Франца Фердинанда знайшла впливових прибічників серед працівників сербських спецслужб і військовослужбовців.

Нині важко відповісти на питання, наскільки свідомо австрійські власті обрали дату початку маневрів. Не виключено, що їхнє раціональне мислення було не в змозі сприйняти весь ірраціоналізм „ковоського міфу” та його вплив на політичну поведінку сербів у ХХ ст. Адже мислителями вже давно помічено, що постійна зануреність у минуле характерна лише для психології народів, які дуже невдоволені своїм сучасним становищем. Таке захоплення історією не притаманне масовій психології націй, що досягли успіху в реалізації власних державних амбіцій. Наслідки ж подібного нерозуміння можуть бути трагічними, що і підтвердили події 28 червня 1914 р. у Сараєво.

Керівники підпільної офіцерської організації „Чорна рука”, яку очолював глава військової розвідки Сербії полковник Драгутін Дімітрієвич-Апіс, передали зброю групі молодих боснійців, підготовлених для замаху на Франца Фердинанда. Цей факт викрило австрійське слідство, розпочате відразу після сараєвського вбивства. Тоді ж за допомогою журналістів різних країн було створено міф про повну безвідповідальність сербських правлячих кіл, котрі заради реалізації власних великодержавницьких фантазій спровокували вибух світової війни. Британська „Манчестер гардіан” у ті дні навіть писала: „Була би у нас фізична можливість

затягнути Сербію на буксирі в море і там затопити її, у Європі напевно би відразу стало легше дихати”²⁰. Підкреслимо, що це писало видання дружньої Сербії країни. Преса ж Австро-Угорщини та Німеччини тим більше масово друкувала виразно антисербські статті і фактично не засуджувала хвилю сербських погромів, що прокотилися в монархії Габсбургів.

Хоча далеко не вся правляча еліта Сербії відповідальна за сараєвське убивство, все ж антисербський міф мав реальну основу: серед змовників у Белграді були й представники армійської верхівки, зокрема начальник Генерального штабу воєвода Радомир Путнік та ще 9 сербських генералів²¹. Але тут необхідно підкреслити: між військовою верхівкою і цивільною владою Сербії існував і поглиблювався серйозний конфлікт. В його основі лежало суперництво військових і цивільних властей за управління щойно приєднаними територіями, а також за вплив на зовнішню політику країни²².

Прем'єр-міністр Нікола Пашич, лідер радикальної партії, проводив більш виважену політику, ніж цього хотіли змовники, і проти нього постійно інтригував полковник Дімітрієвич-Апіс. Реалістично мислячі політики у Белграді добре розуміли, що сербська армія занадто слабка для негайної боротьби з Австро-Угорщиною, а розрахунок на втягнення у майбутній конфлікт союзної Росії не означав автоматичної перемоги над спільним противником. І справа полягала не лише у неготовності Росії до великої війни. Відсутність спільного сербсько-російського кордону значно ускладнювала постачання зброї та боєприпасів з цієї країни. Вже під час Першої світової війни необхідне військове спорядження у Сербію відправлялося росіянами через територію нейтральної Румунії, до того ж на прохання румунської сторони замаскованим під вантажі Червоного Хреста. Не можна забувати, що Російська імператорська армія сама відчувала у роки війни гостру нестачу зброї та боєприпасів.

Сербський уряд у своїх зовнішньополітичних планах враховував значно більше факторів, у тому числі й несприятливих, ніж офіцери-змовники. Тому він і не прагнув до негайного початку військових дій з Австро-Угорщиною, передбачаючи складність такого конфлікту для країни, котра щойно пережила дві Балканські війни і вичерпала чимало своїх ресурсів. Зокрема, Сербія не мала необхідного запасу артилерійських снарядів, кінський склад її армії

було виснажено. З цими чинниками необхідно було рахуватися, що і робила цивільна влада. Уряд здогадувався про змову військових, але не схвалював її²³, через це його не можна звинувачувати у повній безвідповідальності, як це роблять прибічники антисербського міфу.

Інша річ, що відразу після убивства Франца Фердинанда уряд Пашича припустився декількох фатальних помилок. Головна з них - Відень не отримав негайного офіційного співчуття з приводу загибелі спадкоємця престолу від белградської влади. Сербська дипломатія головну свою увагу зосередила на тому, щоб не дати світовій громадській думці пов'язати Белград із сараєвським замахом²⁴, але у цьому зазнала повної поразки. А серби неприховано раділи з приводу смерті Франца Фердинанда, і белградська преса публікувала відверто провокаційні статті антиавстрійського спрямування. Подібні матеріали виходили не лише в друкованому органі „Чорної руки” газеті „П'ємонт”, але й у белградській „Політиці” - одному з найбільш респектабельних і авторитетних періодичних видань на Балканах.

Інакше, ніж підбурювання до військового конфлікту, такі публікації розцінити було неможливо. До речі, масова безвідповідальність журналістів різних країн відіграла свою роль, ще недостатньо оцінену історичною наукою, у нагнітанні пристрастей, створюючи передвоєнну атмосферу в Європі. Шовіністичні настрої, що розпалювалися в провідних країнах континенту, готували суспільство до великого кровопролиття.

У відомих мемуарах графа Олексія Ігнат'єва, тодішнього російського військового аташе в Парижі, є цікаве зауваження щодо ролі суворїнської газети „Новое время” у підбурюванні російської громадськості: „З моменту боснійсько-герцеговинського інциденту пан Пилипенко на шпальтах цієї газети вирішив зробити собі кар'єру на безвідповідальній травлі російської дипломатії, що недостатньо енергійно, за його словами, захищала то братів-слов'ян, то мало не саму гідність Росії. Цьому борзописцеві не було діла ні до внутрішньої, ні до зовнішньої слабкості його країни”²⁵.

Власне, журналісти переважно виконували волю політиків, а ті взяли курс на війну. Чи могла Росія попередити збройний конфлікт між Австро-Угорщиною і своєю союзницею Сербією, це питання дотепер цікавить істориків і відповіді на нього даються різні. У мемуарах Сергія Сазонова, тодішнього російського

міністра закордонних справ, підкреслюється однозначно, що Санкт-Петербург радив Пашичу прийняти принизливий ультиматум Відня²⁶. Але „загибель Сербії була вирішена”, писав той же Сазонов²⁷.

Питання тут треба ставити ширше: наскільки союз із Сербією відповідав глибинним інтересам Російської імперії. А противників такого союзу серед російської правлячої еліти було чимало, особливо серед вищого генералітету.

Ще у 1809 р., на самих початках відродження сербської державності, генерал-фельдмаршал князь Олександр Прозоровський, головнокомандувач Дунайською армією, попереджав російське міністерство закордонних справ про небезпеку великодержавних амбіцій Белграда. Спроби Сербії збурияти своїх єдиновірців в Австрійській та Османській імперіях, на думку князя, неминуче викликали би війни Росії - покровительки Сербії - із сусідніми державами, Австрією та Туреччиною²⁸.

Через 100 років інший відомий російський військовий діяч, генерал від інфантерії, генерал-ад'ютант Олексій Куропаткін написав книгу „Російська армія”, в якій виклав, зокрема, свої погляди на існуючі зовнішні небезпеки для Росії, а також на шляхи усунення цих небезпек. Визнаючи право Австрії на вихід через Балкани до Салонік, як і право Росії на Босфор, генерал запропонував розділити сфери впливу на Балканах між двома державами. „Сфера впливу на справи Балканського півострова Росії поширюється лише на східну частину його, - радив Куропаткін, - сфера впливу Австрії - тільки на західну частину. Демаркаційна лінія впливів проходить між Болгарією та Сербією”²⁹.

Без подібного розмежування російсько-австрійський конфлікт на Балканах, за думкою колишнього воєнного міністра Росії, ставав неминучим. І для Росії вкрай небажаним, бо загрожував її кардинальним інтересам. До речі, Куропаткін дуже негативно ставився і до панславістських ідей долучення до Росії відібраних від Австро-Угорщини Галичини та Закарпаття („Угорської Русі”)³⁰. На його погляд, імперії Романових і Гасбургів повинні були шукати не конфлікту, а компромісів.

Але серед російських політиків у XIX - на початку XX ст. домінували інші погляди. Сербію розглядали в Санкт-Петербурзі як противагу Австрії, як прикриття правого флангу головного

напрямку російської експансії на Босфор і Дарданелли. Підтримці Сербії та її історичної союзниці (і одночасно суперниці) Чорногорії у Санкт-Петербурзі надавали великого значення. Про це йдеться, зокрема, у записці Міністерства закордонних справ Росії Миколі II, написаній напередодні сараєвського замаху і вперше опублікованій наприкінці 70-х рр. провідним радянським дослідником історії Сербії часів Першої світової війни, членом-кореспондентом АН СРСР Ю.О. Пісаревим. У ній говорилося про Сербію і Чорногорію: „Саме існування цих держав залежить від напряму нашої південної політики, оскільки вони перебувають у постійній небезпеці від нападу Австрії, з одного боку, і Туреччини та Болгарії, з іншого боку. Єдина їхня надія на забезпечення власного майбутнього полягає у спільній діяльності з Росією, вступом у міцний союз з нею”³¹.

Підтримка Сербії вимагала помітних матеріальних затрат - Росія повинна була виграти конкуренцію з Австрією, яка серйозно змагалася за контроль над своєю балканською сусідкою. Для досягнення громадської підтримки своєї політики на Балканах Санкт-Петербургом, як всередині країни, так і за її межами, широко використовувався міф про „слов'яно-православне братерство”, створений прибічниками панславізму. Його історичною основою була спільна боротьба пригнічених Османською імперією балканських народів проти турецького панування і прагнення Росії скористатися нею для значного послаблення Туреччини. Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. в основному реалізувала цю мету, тому в політиці царизму виникає нова мета: домінування Росії на Балканах. У цьому ж випадку розмови про її „визвольну місію” втрачали будь-який реальний сенс і перетворювалися на звичайний камуфляж експансіоністської політики, для чого необхідним був привабливий міф.

Особливістю його було те, що царській Росії відводилася панівна роль у слов'янському світі. Звичайно, у такій формі міф про „слов'яно-православне братерство” не влаштовував правлячу еліту Сербії, яка мала власні амбіції на роль гегемона серед південних слов'ян, тож Белград для внутрішнього вжитку вносив у нього певні корективи.

Не варто забувати, що між православними слов'янами на Балканах - сербами і болгарами - наприкінці XIX та на початку XX ст. сталися декілька кривавих конфліктів: сербсько-болгарська

війна 1885 р. і друга Балканська війна 1913 р. Обидві країни активно втручалися у внутрішні справи одна одної³². Не сприяла поширенню ілюзій „слов'яно-православного братерства” серед православних слов'ян на Балканах також політика правлячих кіл королівської Сербії у Вардарській Македонії. Тут Белград намагався насильницькими методами асимілювати православних слов'ян-македонців, не визнаючи за ними навіть права на збереження власної етнонаціональної свідомості. Їх проголошували „сербами, що зазнали болгаризації”, Македонію офіційно називали „Південною Сербією”. Сербська військова адміністрація в Македонії у 1913-1914 рр. контролювалася „Чорною рукою” і проводила жорстку політику щодо місцевого населення³³.

А після Першої світової війни призначена Белградом цивільна адміністрація виявилася не кращою. У Вардарську Македонію відправляли сербських чиновників, які зверхньо ставилися до місцевого населення і були уражені корупцією не менше за чиновницький апарат часів османського панування в цій країні³⁴.

Розмови про єдність православних слов'ян були спрямовані у Сербії насамперед для забезпечення підтримки політики цієї країни з боку Росії. Міф про „слов'яно-православне братерство” для правлячої верхівки Сербії мав суто інструментальне значення. За його допомогою здійснювався вплив на російську панівну еліту, яку Белград намагався переконати у своїй непорушній вірності союзові із Санкт-Петербургом. Насправді ж сербська воячина готувалася до чергових авантур, в які збиралася втягнути Росію, перекинувши на неї тягар війни з Австро-Угорщиною. Наступний розвиток подій засвідчив, що такі плани були реалізовані. Формування силовиками, особливо працівниками спецслужб, великої європейської політики виявилось вкрай небезпечним не лише для самої Сербії, а й для долі всього світу.

Убивство Франца Фердинанда, сплановане й організоване сербськими професійними розвідниками, дало довгочікуваний агресивними колами великих держав (перш за все Німеччини) привід для початку бойових дій. Росія попри свою неготовність до широкомасштабного військового конфлікту однією із перших була втягнута у війну, яка перетворилася на світову. Сліпе слідування давно віджилому міфу про „слов'яно-православне братерство”, заручником котрого став Санкт-Петербург, завершилося для царської імперії у 1917 році повним крахом.

Важкими виявилися наслідки Першої світової війни і для Сербії, народ якої пройшов через важкі випробування катастрофою на фронтах у 1915 р. та іноземною окупацією країни. За підрахунками сучасних сербських істориків, її людські втрати у війні склали 1 247 435 осіб, з них 402 435 військових і близько 845 000 цивільних осіб. Це сягало 28 % всього довоєнного населення країни. Ще разючіші дані про втрати серед людей найбільш продуктивного віку - від 18 до 55 років. У цій віковій категорії втрачено 53 % всього довоєнного населення³⁵.

Але династія Карагеоргієвичів та сербська політична і військова еліти вважали такі величезні жертви виправданими: у результаті розпаду Австро-Угорщини навколо Белграду об'єдналися південнослов'янські землі, що раніше перебували під скипетром Габсбургів. Втім, новостворена централізована держава югослов'ян під сербським домінуванням виявилася нетривкою, бо розривалася зсередини гострими етнонаціональними конфліктами, а ззовні їй загрожували територіальні претензії Італії, Болгарії, Угорщини. У квітні 1941 р. королівська Югославія зазнала повної поразки внаслідок агресії гітлерівської Німеччини та її союзників.

Відроджена у роки війни на засадах „соціалістичного федералізму” нова Югославія так само не зуміла пройти випробування часом. Республіки колишньої федерації на початку 90-х рр. одна за одною проголосили свою незалежність і навіть спроба Сербії та Чорногорії утворити Союзну Республіку Югославію в кінцевому рахунку завершилася трансформацією СРЮ в аморфне об'єднання конфедеративного типу під нейтральною назвою „Сербія і Чорногорія”.

Новий розпад Югославії супроводжувався жорстокими війнами та етнічними чистками, у події на Балканах втрутилася НАТО і фактично встановила на постюгославському просторі порядки, вигідні насамперед США, і меншою мірою, ЄС. Іноземне втручання відбувалося за підтримки або нейтралітету світової громадської думки, яка формується головним чином засобами масової інформації. Помітною мірою таку підтримку забезпечила реанімація західними мас-медіа старих антисербських настроїв у власному суспільстві. Сараєвське вбивство 28 червня 1994 р., організоване "Чорною рукою", у черговий раз пригадали сербам. А політика Слободана Мілошевича, який відкрито висував великосербські гасла та демонстративно ігнорував інтереси інших

держав на Балканах, ідеально вписувалася у рамки міфу про „сербську політичну безвідповідальність”. Що й негайно було використано силами, котрі намагалися взяти під свій контроль важливий у геополітичному відношенні балканський регіон.

Трагедією завершилися для сербів і настирливі спроби спертися на архаїчний „ковський міф”, проводячи сучасну політику у краї Косово. Замість пошуку компромісу з албанцями-косоварами був обраний курс на силові методи утримання краю під владою Белграда, що і призвело до втрати Косово для сербів. Бездарно згаяно ще до кульмінації конфлікту сприятливий момент для поділу краю на сербську й албанську частини. Спроба Белграда втримати весь край всупереч його нинішнім етнодемографічним реаліям врешті-решт призвела до загибелі багатьох невинних людей і зіграла на руку албанським екстремістам, які перетворили Косово на одну з найбільш проблемних точок сучасного світу.

Нарешті, під час подій 1990-х рр. на постюгославському просторі у черговий раз засвідчив свою небезпечність старий міф про „слов'яно-православне братерство”. Втрачаючи вплив на Балканах, пострадянська правляча еліта Російської Федерації спробувала реанімувати цей міф, вдаючись до різноманітних форм впливу на громадську думку. Тут використовувалися і демонстрації у Москві на підтримку політики тодішнього сербського керівництва, і видання пропагандистської літератури з виправданням Мілошевича та його прибічників, і відповідні телевізійні передачі на деяких московських каналах. У Боснію та Косово вирушили російські добровольці, в тому числі й козаки, які взяли участь у бойових діях на боці сербів. Російський військовий контингент на Балканах, що знаходився там у рамках міжнародної співпраці РФ, виразно підігрував сербській стороні.

Кульмінацією подібних спроб став марш-кидок російських десантників із Боснії і Герцеговини в Косово 11 червня 1999 р., у момент введення на територію краю натовських військ. Несподівано для керівництва НАТО російські підрозділи захопили ковський аеропорт Слатіна³⁶. Не маючи жодного військового сенсу, ця пропагандистсько-емоційна акція створила небезпеку збройного конфлікту між Росією і НАТО, і лише завдяки активності дипломатів вдалося нейтралізувати негативні наслідки можливого зіткнення двох головних ядерних потуг сучасного світу.

Міф знову через свою ірраціональність виявився вкрай небезпечним для зваженої, вільної від зайвих емоцій політики.

У рамках міфу про „слов'яно-православне братерство” режим Мілошевича також здійснив акт, що в разі успішної реалізації мав би дуже серйозні наслідки. Після початку бойових дій НАТО проти СРЮ наприкінці березня 1999 р., офіційний Белград оголосив про своє бажання долучитися до російсько-білоруського союзу. Тодішньому керівництву Російської Федерації вистачило витримки і розуміння ситуації, щоб не дати згоди на таке „об'єднання”. У Москві, нарешті, зрозуміли невідповідність старого міфу реаліям сьогодення і з того часу російське суспільство поступово втрачає до нього інтерес. Балканська проблематика витискається на периферію зацікавленості політичними справами переважної більшості сучасних росіян.

Політична ціна старих історичних міфів для сербського народу наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. виявилася занадто високою. Сербія втратила майже всі свої територіальні надбання 1912-1913 і 1918 рр. (за винятком Воеводини), її економіка зруйнована внаслідок багаторічної міжнародної блокади і військових дій 1999 року, життєвий рівень населення катастрофічно впав. Інтелектуальна еліта країни переживає період кардинальної переоцінки цінностей. Все частіше там можна почути заклики відмовитися від архаїчних міфів і обрати для Сербії той шлях, який долає штучну ізоляцію країни і створює сприятливі умови для її модернізації, включення у сучасні світові процеси.

Список посилань

¹ Лампе Ц. Економска историја Балкана и позадина Првог светског рата //Историјски часопис. Београд, 1984. Књ. XXXI. - С.181.

² Durakovic N. Prokletstvo Muslimana. - Sarajevo, 1993.; Filandra S. Bosnjacka politika u XX. stolecu. - Sarajevo: Sejtarija, 1998.; Imamovic M. Historija Bosnjaka. - Sarajevo, 1998; Saltaga F. Bosna i Bosnjaci u srbskoj nacionalnoj ideologiji. Antologija tekstova. - Sarajevo, 1997.

³ Macan T. Povijest hrvatskog naroda. Drugo izdanje. - Zagreb, 1992; Matkovic H. Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled. - Zagreb, 1998.

⁴ Документи о спольној политици Краљевине Србије. Књ. VII, св.2. - Београд: САНУ, 1980.

⁵ Фрейдзон В.И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). - Спб: Алетей, 2001.

⁶ Романенко С.А. Югославия: история возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX-XX вв.). - М., 2000.

⁷ Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. - М.: Вече, 2000.

⁸ Фрейдзон В.И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). - Спб: Алетей, 2001. - С. 216 - 217.

⁹ Романенко С.А. Югославия: история возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX-XX вв.). - М., 2000. - С. 42.

¹⁰ Мекензи Д. Личност Илије Гарашанина //Историјски часопис. Београд, 1987. Књ. XXXIV. - С.218.

¹¹ Миноски М. Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија и македонското прашање (1878-1903). - Скопје: Култура, 1982. - С. 134.

¹² Екмечић М. Аустро-угарска обавештајна служба и мајски преврат у Србији 1903. године //Историјски часопис. Београд, 1985. Књ. XXXII. - С.209-232.

¹³ Живановић М. Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте. Прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918. године. - Београд, 1955.

¹⁴ Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. - М.: Вече, 2000. - С. 117.

¹⁵ Стојанчевић В. Ами Буе о косовској бици и косовској традицији //Историјски часопис. Београд, 1989. Књ. XXXVI. - С.232.

¹⁶ Стојанчевић В. Ами Буе о косовској бици и косовској традицији //Историјски часопис. Београд, 1989. Књ. XXXVI. - С.233.

¹⁷ Богдановић Д. Књига о Косову. - Београд: САНУ, 1985. - С. 166.

¹⁸ Цит. за: История Югославии. Т.1. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 659.

¹⁹ Фрейдзон В.И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). - Спб: Алетей, 2001. - С. 216.

²⁰ Уэст Р. Иосип Броз Тито: власть силы. - Смоленск: Русич, 1997. - С. 54 - 55.

²¹ Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. - М.: Вече, 2000. - С. 122.

²² Батакавић Д. Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914 //Историјски часопис. Београд, 1982-1983. Књ. XXIX-XXX. - С.481 - 485.

²³ Шацилло В.К. Первая мировая война 1914-1918. Факты. Документы. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. - С. 20.

²⁴ Документи о спољној политици Краљевине Србије. Књ. VII, св.2. - Београд: САНУ, 1980. - С. 595 - 598.

²⁵ Игнатъев А.А. Пятьдесят лет в строю. Т.1. - М., 1959. - С. 582.

²⁶ Сазонов С.Д. Воспоминания. Репринтное воспроизведение издания 1927 г. - М.: Международные отношения, 1991 - С. 213.

²⁷ Сазонов С.Д. Вказана праця. - С. 212.

²⁸ Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. - М.: Вече, 2000. - С. 54 - 55.

²⁹ Куропаткин А.Н. Русская армия. - Спб: Полигон, 2003- С.344.

³⁰ Куропаткин А.Н. Вказ. праця. - С. 297-300.

³¹ Писарев Ју.А. Нови извори за историју руско-српских односе за време Првог светског рата //Историјски часопис. Београд, 1978-1979. Књ. XXV-XXVI. - С. 226.

³² Димитров С., Манчев К. История ни балканския народи 1879-1918. - София: Наука и изкуство, 1975.- С. 143 - 144.

³³ Тодоровски Г. Македонија по Балканските војни. Обштествено-економски и просветни прилики во Вардарска Македонија (1912-1915). - Скопје: Култура, 1981.

³⁴ История македонского народа / Ред. М.Апостолски и др. - Скопье: МАНИ, 1986.

³⁵ Стојанчевић В. Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата //Историјски часопис. Београд, 1988. Књ. XXXV. - С.159-174.

³⁶ Морозов Ю.В., Глушков В.В., Шаравин А.А. Балканы сегодня и завтра: военно-политические аспекты миротворчества. - М., 2001. - С. 280.

Надійшла до редколегії 5.10.2004

Буркут И.Г.

Сербия и сараевское покушение: политическая цена исторических мифов

В статье рассматривается влияние „косовского мифа”, а также мифов о „славяно-православном братстве” и „сербской политической безответственности” на исторические судьбы сербского народа. Автор делает вывод о том, что участие сербских спецслужб в сараевском покушении 28 июня 1914 г. резко ухудшило внешнеполитический имидж страны, что было использовано антисербскими силами вплоть до конца XX в.

Ihor Burkut

Serbia and Sarajevo Assault: political assessment of historical myths

The article highlights “Kosovo’s myth” impact as well as the influence of Slavonic-Orthodox fraternity” and “Serbian political irresponsibility” on the historical fortune of the Serbian people. The author makes a conclusion that the participation of the Serbian secret service in Sarajevo assault on the 28th of June 1914 aggravated foreign political image of the country, which was used by the anti-Serbian forces till the end of the 20th century.

УДК: 327. 8 (73) „1914 / 1919”

Фісанов В. П.

Американська зовнішньополітична експертиза та пропагандистські акції у роки Першої світової війни: витоки й ефективність

Війна змусила багато чого змінити в організації зовнішнього обслуговування політики адміністрації

президента Вільсона. Мабуть, уперше з часів Гаазьких конференцій з проблем роззброєння американцям довелося не просто наблизитися до європейської політики, а втрутитися в неї за екстремальних умов. Хто ж особисто визначав необхідність і кадровий склад перших американських експертів? Це був „маленький техасець”, помічник і друг президента полковник Едвард Хауз. У кінці 1917 р. він запропонував створити дослідницький комітет з проблем повоєнного мирного врегулювання в Європі і в світі. До його складу потрапили професори багатьох американських університетів, журналісти, просто відомі полковнику молоді люди, схильні до аналітичної роботи. Серед них був, скажімо, професор Чарльз Сеймур, родич самого Хауза Сідней Мезес, і, зрозуміло, знаний молодий журналіст Уолтер Ліппман. Президенту потрібна була не просто інформація, а рекомендації відносно тактики США у Центральній і Східній Європі, де розгортолася основна боротьба між державами Антанти і Центральними державами. Відразу зауважимо, що фінансування роботи експертів було більш ніж достатнім. І до кінця війни воно все наростало. Комітет „Інкуайрі” на аналітичні розробки, присвячені лише Австро-Угорщині, отримав у вересні 1918 р. близько 1,5 млн. доларів.

Потрібно мати на увазі, що американці справді робили лише перші кроки у царині аналітики й розвідки. У 1915 р. тижневик „The World's work” опублікував низку статей під загальною назвою „Німецькі заколоти розкриті”. Автор цих матеріалів Джон Ретхом виступив у даному випадку зі своєрідним звітом про його вербування представниками німецького посольства. Стаття розпочиналася дуже цікавим пасажем з приводу зайвої довірливості і відкритості американців. „Сполучені Штати,— писав Ретхом,— єдина велика держава у світі без будь-якої політичної секретної служби або шпигунської системи; вони не мають ніякого уявлення про секретну дипломатію, не володіють механізмом захисту своїх військових, морських або урядових секретів. Більше того, чоловік або жінка будь-якої національності завжди мали можливість вільно зайняти місця у державних установах без будь-яких обмежень”¹.

Іншою рисою американців було те, що вони були багато в
© Фісанов В. П., 2004

чому вторинні, спиралися у своїх пошуках на британців. У якості експертів виступали відомі знавці Австро-Угорщини і балканських проблем – Г.У.Стід і Р. Сетон-Ватсон. Вже під час роботи Паризької конференції Стід підготував на прохання Хауза меморандум з адриатичного питання. Ч. Сеймура зі свого боку консулював Сетон-Ватсон. Згодом Ліппман писав, що саме Стід і Сетон-Ватсон своїми публіцистичними виступами сприяли тому, що американська дипломатія упродовж 1918 р. еволюціонувала від “політики компромісу з Австрією до підтримки її розпаду”².

З середини 1917 р. громадська думка у США беззастережно почала підтримувати Британію і Ллойд Джорджа. Пересічний громадянин Сполучених Штатів, як підкреслювалось в одному австрійському документі, відчував себе як риба у „водах свого власного англіканізму”. Американці, за влучним порівнянням сучасника, перебували немовби в акваріумі. Усе, що знаходилося за його межами, здавалось жахливим. І саме тому вони дивилась на німецького імператора, керуючись духом британської політики, що найбільш „спотворювало образи по ту сторону Лондонського скла”. „У загальному організмі Антанти стає явною консолідація з лідером Заходу – Англією”, – відзначалося в аналітичній доповіді до Відня³.

Провідну роль у австрофобській кампанії у Сполучених Штатах відіграв відомий тижневик „The New Republic”. В якийсь мірі його можна вважати американським аналогом британського тижневика „The New Europe”. Він писав: „Поділ Австро-Угорщини на чотири держави – Німецьку, Угорську, Чехо-Словацьку та Юго-Славську з передачею Польщі, Румунії та Італії територій національно близьких до цих держав, точно б відповідав американській концепції сучасного стану Австро-Угорської проблеми (just disposition of the Austro-Hungarian problem). Ідея подальшої федерації з німцями та угорцями для патріотично налаштованих чехів і хорватів хіба що подібна до ідеї федерації Пруссії з Францією і Бельгією”⁴.

Справжнім дітищем експертів були „Чотирнадцять пунктів” Вільсона, які готувалася у грудні 1917 р. У тексті промови президента усе дуже довго вивірялося. Думали над кожною комою. Хибним нам видається судження одного з дослідників, що Вільсон і

полковник Хауз досить швидко сформулювали сам текст промови. „Ієгові знадобилося 7 днів щоб створити світ. Дуумвірам - лише дві години, щоб переробити його”⁵, – іронічно зауважував американський дослідник Фієрек. Але за такою удаваною „легкістю” була копітка робота багатьох експертів. Цікаво, що в остаточний текст промови за порадою Ліппмана включили слово „народи” (peoples).

У попередньому меморандумі, написаному експертом з чеських проблем профессором Р. Кернером, пропонувалися терміни „нації” та „раси” (races). Проте перевагу було надано терміну „народи”, який і з’явився в остаточному тексті меморандуму, представленому президенту Вільсону⁶.

Вільсон, як згадує його дочка, мав свій „особливий метод” підготовки промов. Спочатку він занотовував суть на невеличких листках паперу, частково надрукованих на машинці, частково написаних від руки, потім знов робив вставки. Остаточний текст друкувався на машинці на аркушах тонкого паперу, в нього „вносилися деякі виправлення, охайно вписані між рядками”⁷. Саме такий вигляд мав попередній варіант тексту 14 пунктів, що його правив президент. Не випадково відомий американський дослідник В.Маматей зауважив, що у даному випадку маємо справу з дуже вдалим “вивертом психологічної війни”: „Кожен мав змогу прочитати текст (пункту - Ф.В.) так, як йому заманеться”⁸.

До речі, Лансінг завжди критично ставився до промови президента у Конгресі, зокрема до Десятого пункту, оскільки пропонувалося “федералізувати” Габсбурзьку імперію. У мемуарах він зазначав: „Я не наважувався включати (до мирної американської програми - В.Ф.) питання про незалежність для австро-угорських національностей, а саме - чехів, русинів, південних слов’ян, бо президент, виключаючи випадок з Польщею... мав на меті будь-що зберегти дуалістичну Монархію. Я не вважав це мудрим рішенням”⁹.

Згадуваний Фієрек так описував підготовку мирної програми. Вільсон і Хауз, обговорюючи текст, погодилися, що нинішні пункти Лондонського договору, які давали Італії владу над іншими національностями, увійшли у конфлікт з принципами, проголошеними США. Незначне зауваження на полях, написане

Вільсоном на доповіді „Інкуайрі” з цього питання, стало пунктом Дев’ятим. Обидва політики погодилися, що турецьке панування в Європі завершилося. Пункт XI щодо Балкан був достатньо розпливчастим, оскільки невизначеним залишалося майбутнє Монархії. Пункт XIII гарантував відновлення незалежної Польської держави. Він відповідав принципам, проголошеним Вільсоном, і обіцянкам Хауза своєму другу І.Падеревському. Один спільний знайомий представив його Хаузу. Наслідком цього візиту було отримання Польщею коридору¹⁰.

Пізніше Ліппман піддав критиці стратегію Вільсона у Центральній Європі, викладену у 14 пунктах. Теза щодо Італії ігнорувала „стратегічні міркування”. Пункт щодо Росії, за винятком Польщі, підтверджував „відновлення старих кордонів імперії”. Сербії обіцяли вихід до моря, проте про Юго-Славію (Jugo-Slavia) не згадується, тому що перевага надається “єдності Австро-Угорської імперії”. Румунія у своїх старих кордонах залишається „віч-на-віч з Угорщиною”. Про чехо-словаків взагалі не йшлося. „Розчленування” Туреччини не планувалося, і постає лише одна тверда вимога „нової держави” – це Польща.

Відзначимо одну привабливу рису пунктів. У тексті промови все-таки досить стисло і зрозуміло були викладені усі найважливіші тези мирної програми. Мирні відозви більшовиків, навпаки, були дуже неконкретними, страждали багатослів’ям і надмірною чуттєвістю.

Проте голова комітету суспільної інформації Джордж Кріл вважав, що вільсонівські пункти не мали серйозного практичного значення. Він писав: „По суті справи Чотирнадцять пунктів не слід розглядати як визначену практичну формулу (a definitive practical formula), а тільки як широке оприлюднення принципів”¹¹. І сам президент визнавав це. У президентському посланні Конгресу (11 лютого 1918 р.) він спеціально зазначив, що для Америки подібні заяви значать не більше ніж попередній „скетч принципів”¹². В одному з досліджень, яке побачило світ у середині 50-х років, давалася досить критична характеристика Вільсону як дипломату: „У царині зовнішньої політики Вільсон був тираном. Він дійсно знав дуже мало про Європу і про Схід. Він написав лише дослідження про структуру урядів у державах Західної Європи. Але він нічого не знав про міжнародні відносини та не цікавився їхньою

історією. На посаду держсекретаря він вибрав людину таку ж малоінформовану, як і він сам, і тому приділяв небагато уваги держдепартаменту та усій зовнішній службі”¹³. Відомий американський історик А. Лінк пише, що Вільсон використовував послів винятково для передачі інформації і поводив себе як крайній індивідуаліст у веденні зовнішніх справ.

Взагалі-то до думки Лансінга ні Вільсон, ні Хауз ніколи серйозно не прислухалися. Лансінг грав власну гру. Вільсон, вважав Хауз, ніколи не підтримував Лансінга, тому що той не погоджувався з ним у багатьох питаннях. Коли Сполучені Штати приєдналися до союзників, Вільсон хотів змінити його. Хауз переконав його не робити ніяких змін. Лансінг був відомою політичною величиною. Якщо говорити про головні відмінності між Вільсоном та Лансінгом, то треба відзначити, що Вільсон, як зазначає А. Лінк, був „інтуїтивний та ідеалістичний”, тоді як держсекретар мав „холодно-аналітичний розум” і був реалістом. Проте головна причина, чому Вільсон не любив Лансінга, полягала у тому, що той досить часто відмовлявся виконувати вимоги свого шефа, поки вони не були зрозумілі йому самому¹⁴.

Поворот в американській позиції щодо майбутнього Австрії наступив лише весною. 29 травня 1918 р. Лансінг відверто підтримав проголошені Римським конгресом радикальні зовнішньополітичні програми чехо-словаків та інших національностей. Римський конгрес, писав Ліппман, означав курс на „знищення Австро-Угорщини”. 5 липня 1918 р. сенатор Д.Хічкок прислав президенту проект закону щодо визнання незалежності Польщі. Однак Вільсон не поспішав.

У відповіді сенатору він зазначив, що пов’язує такий крок із становищем чехо-словаків та югославів, які неодноразово виступали з подібними вимогами. Проте і тоді президент усе ще вагався: „Мені не до вподоби за нинішніх умов будь-які заворушення в Австрійській імперії, які б могли виплеснути хоча б трішечки холодної води на богемців і на південних слов’ян (Slavs to the south of them), і я боюсь, що окрема акція стосовно Польщі може мати саме такий ефект”¹⁵.

Проте у Відні вже вряд чи могли чимось зарадити своїм династійним і національним проблемам. Красномовний факт. Серйозним показником слабкості монархії було ставлення до проблеми розбродження. Австрія усе частіше нагадувала і

навіть наполягала на повоєнному розбродженні у Європі. Імператор Карл писав Папі Бенедикту XV про необхідність „одночасного і всебічного розбродження на воді і на суші” при тому, що для усіх гарантуватимуться однакові умови. Це також, як вважав Карл, слугуватиме гарантією подальшого існування монархії, запорукою „її щасливого мирного розвитку”. Вважалося, що і в Лізі Націй Австро-Угорщина зможе знайти гарантію збереження status-quo.

Існувало й інше поле битви з Антантою, де дуалістична імперія виявила слабкість. Сучасний американський дослідник Г. Волпер пише, що Австро-Угорщина зазнала поразки внаслідок втрати контролю у битві ідей. Далася взнаки її неспроможність утворити ефективну структуру з метою утримання ідеологічного контролю над усіма своїми народами¹⁶.

В останні роки війни у Лондоні і Вашингтоні зробили ставку на представників політичної еміграції зі слов’янських областей монархії Габсбургів. Проте, скажімо, навіть Т.Масарик викладав свої позиції у пресі, зустрічався з другорядними чиновниками держдепартаменту. Щоправда, йому вдалося декілька разів зустрітися і з Вільсоном. Проте значення його розмов з президентом не варто перебільшувати. Позитивний піар Масарику створювала американська преса. Один американський часопис подав фотографію Масарика з таким підписом: „Мойсей чехо-словацького Ісходу. Професор Томаш Масарик, президент Чехо-Словаччини – нації, чия столиця знаходиться у Вашингтоні, армія – у Сибіру, громадяни – в Угорщині, а територія не визначена”¹⁷. Як писав тоді один із сучасників, „усе здається щасливим у ці дні нашої перемоги і майбутнє світу незабаром буде у руках людини, яка нещодавно була шкільним учителем. Це буде справді великий світ, чи не так? Але найбільш романтичним є навіть не той факт, що Вудро Вільсон стане його володарем, а просування чехо-словаків на п’ять тисяч миль вглиб Російської Азії – армії на чужій території, без уряду, яка не мала жодного клаптика власної землі, проте визнана як нація!”¹⁸.

Взагалі-то варто відзначити, що в Америці, як і в Англії, саме у часописах часто з’являлися оригінальні ідеї,

відбувалося „прокатування” тих чи інших зовнішньополітичних підходів. Так, у лютому 1918 р. з’явилась новаторська за задумом стаття „Бордо-Одеса” проти „Берлін-Багдад”. Анонімний автор, посилаючись на ідеї представника французької консульської служби Поля Клоделя, запропонував з’єднати Францію і Росію за допомогою залізниці, яка б проходила по 45 паралелі. Ця залізниця, перетинаючи дорогу Берлін-Багдад, проходила б через Белград, Бухарест – аж до тодішньої Південної Росії, сягаючи при цьому районів Малої Азії та Балкан, з’єднала б Бордо з Одесою. На противагу тевтонській лінії „Берлін-Багдад” лінія 45 паралелі була б латинською. На думку автора, з економічної та політичної точок зору подібний план означав революцію „у розумовому становищі Європи” (mental attitude of Europe). При цьому передбачалося, що Австрія внаслідок цього буде „не спроможна блокувати латино-слов’янську лінію та економічну емансипацію Близького Сходу”¹⁹.

У цей період активізував свою діяльність Комітет суспільної інформації на чолі з Дж. Крілом. Перед Комітетом стояли тоді два завдання. По-перше, створити у світі привабливий образ Сполучених Штатів. Кріл тоді писав: „Ми намагалися „продати” Америку світові. Ми були найбільш провінційним народом, який коли-небудь існував. ...Ми дуже мало стикалися з іншими країнами, знали дуже мало про них, а вони про нас. Вся Європа знала про нас лише те, що ми фермери, про наші циклони і, бодай, про те, що ми лінчевали негрів на півдні, а також, що ми є нацією, яка лише робить гроші. Тому ми мали налагодити зв’язок з іншими країнами, стати з ними у тісніші взаємини. Наша робота мала бути освітньою та інформативною”²⁰.

Другим було розповсюдження „14 пунктів”. Президент доручив Джорджу Крілу через співробітників своєї інформаційної служби перекласти і розповсюдити президентські послання серед простих людей, насамперед, у Німеччині і в Росії у „короткій та прийнятній формі”. Сучасний американський дослідник С.Кашман змальовує вражаючу картину розповсюдження вільсонівських ідей і промов. Він пише: „Офіційні промови Вільсона передавалися по радіо, швидко перекладались і розходилися світом. Усюди в кінотеатрах показували фільми про американські воєнні зусилля. По суті справи, за два десятиліття до культу особи, що асоціювався насамперед із Гітлером і Сталіним, з’явився феномен Кріла – культ

Вільсона. Свідомством цього культу було не тільки розповсюдження листівок, поштівків і фотографій у Західній Європі, але також в Італії та у Росії. Вони розходились у східному напрямі аж до Китаю, де видані Крілем промови Вільсона ставали бестселером навіть на захід від перуанських Анд”²¹.

Ноту президента було видруковано німецькою й усіма слов’янськими мовами Австрії накладом 1 мільйон примірників і розповсюджено за лінією фронту не лише в Німеччині, але і в Австро-Угорщині. Дуже цікавим є й те, що американці для поширення своєї пропаганди використовували інформаційні можливості революційної Росії. Таким каналом, приміром, на деякий час стала газета „Die Fackel”. Вона розповсюджувалась в Росії серед інтернаціоналістів і полонених. Щоденний наклад цієї газети складав півмільйона примірників угорською мовою, та по чверть мільйона чеською, румунською, турецькою мовами. Полковник Робінс (голова Американської місії Червоного Хреста в Росії) досить часто звертався тоді із проханням опублікувати американські пропагандистські матеріали, і Радянський уряд ішов йому назустріч. Так була опублікована промова Вільсона. Джон Рід свідчив згодом у комісії Сенату: „Робінс хотів, щоб ці матеріали потрапили також у німецькі окопи, але дещо іншим шляхом, ніж звичайно, тобто не через радянські органи, які розсилали їх безкоштовно, та не через солдатські комітети. Тому він попросив мене опублікувати чотирнадцять пунктів промови Вільсона в цій газеті”²².

Однак повернемося до позиції вільсонівської адміністрації. Про непідготовленість останньої розв’язувати складні зовнішньополітичні проблеми Балкан свідчила хоча б чорногорська проблема. Чорногорський воєнний міністр Г.Гайдукович, за повідомленнями лондонської „Дейлі Кронікл”, виступив різко проти „кліки сербів та югославів”, які бажають анексувати Чорногорію²³. Зауважимо при цьому, що у Корфській декларації статус Чорногорії вважався династичним питанням – об’єднання Чорногорії та Сербії. Вже напередодні мирної конференції король Чорногорії Нікола I, виступаючи проти включення власної країни до складу об’єднаного Югославського королівства, у зверненнях до союзників й особисто до президента Вільсона намагався

пояснити недоцільність такого кроку. Колишній президент США У.Тафт ніяк не міг зрозуміти суті звернень короля Ніколи і зізнавався у щоденнику, що йому так і кортить відповісти своєму адресату цілком в ірландському дусі: „Тут не місце прокльонам, проте як здоров'я Вашої мами ?”²⁴. Таких непорозумінь і казусів виникало більш ніж достатньо і під час засідань у Версалі.

Не випадково Ліппман вважав у той момент помилкою поїздки президента до Парижа. На його думку, до зустрічі глав держав, які б мали зібратися винятково для підписання договорів, усі територіальні і другорядні питання мають улагодити експерти і радники. Чесно кажучи, і сам президент не був обізнаний у багатьох проблемах повоєнної європейської ситуації. Вільсон виглядав тоді неприступним і зосередженим. Як записав у щоденнику експерт у балканських справах професор К.Дей, перебуваючи на борту „Джорджа Вашингтона”, ніхто (навіть співробітники держдепартаменту) не були проінформовані відносно ідей, з якими президент їхав на конференцію, а також щодо ролі, яку США відіграватимуть на ній. І далі експерт додав, що навіть містер Дж.Кріл, який мав би знати набагато більше, ніж будь-хто, нарікав, що і “він не мав і гадки про ті чортові справи, які були у президента на умі”²⁵. 9 грудня 1918 р. під час наради на шляху до Європи президент, за свідченням Сеймура, сказав: „Вкажіть мені правильну лінію, і я буду за неї боротися. Я хочу гарантованої позиції”²⁶.

Отже, підводячи підсумок, можна констатувати, що американській експертизі зовнішніх проблем, особливо, у 1917 р., досить часто бракувало глибокого розуміння, насамперед, етнополітичних проблем ЦСЄ. Аналітична думка США залежала тут від більш досвідченої й поінформованої групи британських експертів. Проте з утворенням комітету „Інкуайрі” ситуація значно поліпшилася. Другим чинником, котрий сприяв налагодженню інформаційно-аналітичної роботи, була розгорнута комітетом Кріла у 1918 р. пропагандистська робота, спрямована на ознайомлення громадськості з „14 пунктами” президента Вільсона. Однак у неї була й більш значна мета – провести позитивну PR-кампанію американських зовнішньополітичних цілей і

завдань, утвердити сприятливий імідж Сполучених Штатів у світі. І діяльність „Інкуайрі”, і активність відомства Кріла значно поліпшили підготовку адміністрації Вільсона до складних дипломатичних баталій у Парижі.

Список посилань

- ¹ The World's Work – 1918. – N 4. – Febr.
- ² Lippmann W. The Political Scene. – N.Y., 1919. – P. 21.
- ³ Amerika und die Entente, 22.VII.1918 // Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. – Politisches Archiv/898. – S.162,166 (Далі: HHStA.P.A.).
- ⁴ The New Republic – 1918. – 15 June.
- ⁵ Viereck G.S. The Strangest Friendship in History. – N.Y., 1932. – P. 209.
- ⁶ Unterberger B.M. The United States, revolutionary Russia, and the rise of Czechoslovakia. – Chapel Hill, 1989. – P. 95.
- ⁷ McAdoo Wilson E. The Woodrow Wilsons. – N.Y., 1937. – P. 246.
- ⁸ Mamatey V.S. The United States and East Central Europe, 1914 – 1919. A study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda. – Princeton, 1957. – P. 180.
- ⁹ War Memories of R.Lansing. – N.Y., 1935. – P. 261.
- ¹⁰ Viereck G.S. Op.cit. – P. 212.
- ¹¹ Creel G. The war, the world and Wilson. – N.Y. - L., 1920. – P. 301.
- ¹² The World's Work. – 1918. – March. – Vol. 35. – N 5. – P. 529.
- ¹³ Bellot H.H. Woodrow Wilson. The Creighton Lecture in History 1954. – L., 1955. – P. 14.
- ¹⁴ Link A.S. Wilson the Diplomatist // The Philosophy and Policies of Woodrow Wilson / Ed. by E.Latham. – Chicago, 1994. – P. 163.
- ¹⁵ W.Wilson to G.M.Hitchcock, July 11, 1918 // The Papers of Woodrow Wilson. – V.48. – P.591 (Далі: PWW).
- ¹⁶ Cornwall M. News, Rumour and the Control of Information in Austria-Hungary, 1914-1918 // History. – V.77. – 1992. – Febr. – P. 50.
- ¹⁷ Macadam G. The Anabasis of the Czechoslovaks // The World's Work. – № 6. – 1918. – Oct.

¹⁸The Letters of F.K.Lane Personal and Political. – Boston and N.Y., 1922. – P. 292 – 293.

¹⁹The World's Work.– 1918. – N 4. – Febr.

²⁰Creel G. Public opinion in war time // The Annals. – 1918.– July. – P.189 –190.

²¹Cashman S.D. America in the Age of Titans.The progressive Era and World War I. – N.Y.,1988. – P. 510.

²²Джон Рид дает показания.Из протоколов юридического комитета сената Соединенных Штатов Америки 21 февраля 1919 г. // Рид Дж.Избранное.– Кн. 2. – М.,1987. – С.120 – 121.

²³Musulini an Czernin, 13.II.1918 // HHStA.P.A.I/1052. Kriegziele Entente. Liasse Krieg 69. - S.57,69.

²⁴Ch.Seymour to His Family // PWW. – V.53.– P.377.

²⁵Ibid.– P.349.

²⁶From the Diary of W.C.Bullitt, Dec.10, 1918// PWW. – V.53. – P. 352.

Надійшла до редколегії 8.10.2004

Фисанов В.П.

Американская внешнеполитическая экспертиза и пропагандистские акции в годы Первой мировой войны: истоки и эффективность

В статье исследуется проблема функционирования американской пропаганды в годы Первой мировой войны. Автор анализирует американскую дипломатическую и пропагандистскую активность в борьбе с Центральными державами. Особое внимание в этой связи уделено деятельности возглавляемого Дж. Крилом Комитета общественной информации.

Volodymyr Fisanov

American foreign policy expertise and propagandist actions during First World War: roots and effectiveness

The article is devoted to the problem of American propaganda functioning during First World War. The author analyses US diplomatic and propagandist activity against Central Powers. The creation and

activity of George Creel's Public Information Committee has been investigated.

УДК: 327. 0195 (40) „1914 / 1918”

Сахновський Є.В.

Апарат британської зовнішньополітичної пропаганди в 1914 – 1918 рр.: нові підходи до занедбаної теми

Зовнішньополітична пропаганда – відносно нове явище в історії міжнародних відносин. Хоча її окремі елементи можна виявити в XIX столітті, можливо, ще раніше, та назагал це – феномен Першої світової війни. Як експеримент організована зовнішня пропаганда була започаткована у Великій Британії в 1914 році, а наприкінці війни визнана необхідною в усіх головних воюючих державах.

Дана стаття є спробою окреслити загальні контури теми, дати стислий огляд джерел і визначити методику їх аналізу, охарактеризувати історіографічну ситуацію. І насамкінець, щоб не зловживати терміном „методологія”, спробуємо просто відповісти на питання: „Як нам впоратися з цією темою?”. Це і є головна мета нашої статті.

Отже, зовнішня пропаганда у Британії розпочалася із заснування у вересні 1914 р. невеличкого Секретного Бюро Воєнної Пропаганди (Secret War Propaganda Bureau), яке розміщалося в будинку Веллінгтона біля Букінгемських воріт, тобто поряд з королівською резиденцією. Діяльність „Веллінгтон-хаус”, як стали зазвичай називати цей заклад, здійснювалась під керівництвом ліберала Чарльза Мастермана цілком таємно. Невеликий штат „Бюро” (біля 50 осіб) спирався на інтелектуальну верхівку британського суспільства з числа гуманітарної інтелігенції (письменників, істориків, юристів). Пропагандистські матеріали (памфлети, брошури) були розраховані не на всю масу населення зарубіжних країн, а на т. зв. “впливових людей”, які повинні, як вважалося, формувати громадську думку у проантанівському (ширше – проантанівському) дусі.

Доцільність і ефективність саме такої, таємної за задумом,

© Сахновський Є.В.

пропаганди стала предметом широкого обговорення восени 1916 року. Тотальний характер війни, що став очевидним на рубежі 1916 – 1917 рр., вимагав переходу до більш масових форм пропаганди, розрахованих не тільки на лідерів громадської думки (opinion – makers), а й на широкі верстви населення. В результаті в лютому 1917 р. під керівництвом полковника (і водночас письменника) Джона Бюкена організовано Відділ пропаганди (Department of Propaganda), формально підлеглий Міністерству закордонних справ. Пошуки більш ефективних форм діяльності Відділу тривали аж до початку 1918 року, коли остаточно була усвідомлена необхідність масової пропаганди.

Остання реорганізація відбулася в січні-лютому 1918 р. Пропаганду повністю монополізували могутні газетні магнати. Лорд Бівербрук очолив Міністерство інформації, а лорд Норткліф – спеціальний Відділ пропаганди на противника, перш за все – Австро-Угорщину та Німеччину. Пропаганда була визнана надзвичайно важливим і абсолютно необхідним інструментом ведення війни.

Отже, в загальних рисах британська пропаганда у роки війни – кумулятивний процес. Накопичення характеризує цей процес у всіх параметрах: організації, методах, об'єктах. Розпочали з маленького „Бюро” – закінчили великим Міністерством; почали письменники – закінчували газетарі, журналісти та публіцисти; спочатку об'єктом пропаганди були „лідери громадської думки”, в кінці війни – населення в цілому. Така загальна тенденція розвитку британської пропаганди у роки Першої світової війни.

Наукове дослідження пропаганди пов'язане з великими труднощами, бо її організатори, як правило, не залишають слідів. У даному випадку, як стверджують англійські історики, офіційні документи цілеспрямовано знищені у 20-ті роки, або ж „загублені” в подальшому¹. Все, що залишилось, – свідчення з листів, щоденників, автобіографій самих учасників подій. Особливо варто назвати спадщину А. Беннета, Г. Честертона, А. Тойнбі, Д. Бюкена, лорда Бівербрука.

І все ж ситуація з джерелами хоча й складна, але не безнадійна. Бо основний, так би мовити, „продукт” пропагандистської діяльності не піддається, як правило, знищенню. В роки Першої світової війни, коли не було телебачення, а радіо і

кіно лише входили у сферу масового використання, основними засобами пропаганди залишалися газети, журнали, а також брошури, памфлети, листівки та інший „матеріал”, розрахований на читаючу публіку. Це, безумовно, джерела, хоча й специфічні.

Цілком очевидно, що наукова критика таких джерел потребує спеціального обґрунтування. Найбільш ефективним, як на нашу думку, може бути семіотичний метод, який, на переконання Ю.М. Лотмана, „постає перед нами як метод (підкр. автором) гуманітарних наук, що проникає в різні дисципліни і визначається не природою об'єкта, а способом його аналізу”². Розвиваючи цю думку, ініціатор семіотики уточнив: „Текст завжди кимось і з якоюсь метою створений, подія постає в ньому у зашифрованому вигляді. Історикун належить, перш за все, виступити в ролі дешифровщика”³.

Необхідно також врахувати, що тексти пропагандистської літератури створюються у розрахунок на прогнозовану аудиторію з наперед заданою ідеологічною метою. Все це передбачає особливий підхід до відбору фактів, а також – і це, очевидно, не менш важливо – до їх монтажу. Як зазначав той же Ю. Лотман, ідеологічне кодування являє вищий ступінь побудови наративного тексту, що передбачає жанрові, ідейно-політичні, соціальні, релігійні, філософські та інші коди⁴. Розгадати їх – ось справді достойне завдання історика.

Торкаючись історіографії розглядуваної теми, зазначимо, що українські історики її практично не зачіпали, а в російськомовній літературі вона відображена фрагментарно, поверхово, а головне – нерівномірно. В плані наукового інтересу особливо „не пощастило” початковому періоду, пов'язаному з діяльністю „дому Веллінгтона”. У міжвоєнний час, для прикладу, появлялися окремі книги і статті про „буржуазну політроботу”, які переважно були реакцією на розрекламовану тоді в Німеччині версію про „удар кинджалом у спину”⁵. Видана ж у 1928 році російською мовою наполовину скорочена праця Кемпбелла Стюарта дезорієнтує читача вже самим заголовком⁶, бо насправді в оригінальному виданні йдеться не про англійську пропаганду як таку, а лише про одну „славнозвісну кампанію” 1918 року⁷.

У подальшому про діяльність „дому Веллінгтона” чи Відділу пропаганди Дж. Бюкена в кращому випадку лише згадувалося.

Отже, сталою залишалась хибна уява про те, що власне пропаганда розгорнулася лише десь наприкінці війни.

Між тим англійські історики ще з 80-х років почали рішуче переглядати співвідношення і роль різних організацій у британській пропаганді. У процесі такого перегляду відповідне місце знайшлося і „дому Веллінгтона”, і іншим закладам та відділам, діяльність яких раніше недооцінювалась, а то й прото ігнорувалась⁸. Але ці „ревізіоністські”, як назвав їх рецензент Робін Кейт⁹, дослідження випали, на жаль, з поля зору пострадянських істориків. Окремі розвідки автора цих рядків були надруковані у малотиражних виданнях і залишилися теж поза увагою¹⁰.

Отже, для майбутніх істориків у цій майже недослідженій царині історії Першої світової війни відкриваються широкі можливості.

Список посилань

¹ Sanders M.I., Taylor Ph.M. British Propaganda during the First World War, 1914 – 1918. – L., 1982. – P.VII.

² Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек - текст – семиосфера – история. – М.: «Языки русской литературы», 1996. – С.6.

³ Лотман Ю.М. Вказ. праця. – С. 301 - 302.

⁴ Лотман Ю.М. Вказ. праця. – С. 310.

⁵ Блументаль Ф. Буржуазная политработа в мировую войну 1914 – 1918 гг. Обработка общественного мнения. – М.-Л., 1928; Звавич И. Нортклифф. Из истории буржуазной печати // Знамя. – 1940. – кн. 11-12. – С. 248 – 259; Ласвель Г. Техника пропаганды в мировую войну / Пер. с англ. М.-Л., 1929.

⁶ Стюарт К. Тайны дома Крю. Английская пропаганда в мировую войну 1914 – 1918 гг. / Пер. с англ. Ф. Блументаля. – М.-Л., 1928.

⁷ Stuart C. Secrets of Crewe House. The story of a famous campaign. – L., 1920.

⁸ Sanders M.I., Taylor Ph.M. British Propaganda during the First World War, 1914 – 1918. – L., 1982; Stuart W. War and Image of Germany. British Academics 1914 – 1918. – Edinburg, 1988; Gullance N.E. Sexual violence and family honor: British propaganda and

international law during the First World War // American Historical Review. – 1997. – vol. 102. - № 3. – P. 714 – 747.

⁹ The English Historical Review. – January 1986. – vol. CI. - № 398. – P.297.

¹⁰ Сахновский Е.В. Проблема германских колоний в английской буржуазной пропаганде 1914 – 1917 гг.: Поиски «теоретического» обоснования колониальной экспансии // Проблемы идейно-политической борьбы в странах Западной Европы в новое и новейшее время: Межведомственный сборник научных трудов. – Омск: ОмГУ, 1986. – с. 23 – 32; Сахновский С.В. Таємниці Веллінгтон-хауз: діяльність Британського бюро воєнної пропаганди 1914 – 1916 рр. // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Зб. наук. статей: Вип. 2. – частина 1. – Чернівці, 1993. – С. 77 – 93.

Надійшла до редколегії 12.10.2004

Сахновский С.В.

Аппарат британской внешнеполитической пропаганды в 1914-1918 гг.

Цель этой статьи – исследовать аппарат британской внешнеполитической пропаганды в 1914-1918 гг. Предложен новый взгляд на ее организацию, методы, эффективность. Автор апробировал семиотический подход к анализу источников пропаганды.

Evhen Sachnovski

State machinery of British external propaganda in 1914 – 1918 years.

The aim of this study is to explore State machinery of British external propaganda in 1914 – 1918 years. The new view on its organization, methods and influence is suggested. Author's examination of this tangled problem reveals effectiveness of semiotic approach to analysis of the propaganda sources.

Піддубний І.А.

Новітня військова техніка та її застосування у бойових діях Першої світової війни

Як відомо, Перша світова війна стала однією з тих війн, в яких найповніше застосовано винаходи людства в галузі військової техніки. Основна дійова особа-боєць - на час початку війни був озброєний індивідуальною неавтоматичною зброєю – магазинною гвинтівкою, дальність і влучність якої стали досить високими. Недоліком гвинтівки залишалася її довжина у т.зв. піхотному варіанті, але це пояснюється тим, що така гвинтівка мала бути придатна для ведення бою на багнетах.

Гвинтівка кожної з воюючих сторін мала серединний магазин на 3-5 патронів, який споряджався за допомогою обойми (вперше у системі Маузера 1889 р.). Затвори магазинних гвинтівок повздовжно - ковзні розраховувалися в дію за рахунок мускульної сили бійця. Прицільні пристрої були розраховані на значні віддалі до 2000 м і більше, хоча практично на такі віддалі вогонь не вівся¹.

Усталилися і системи для кожної з воюючих країн. Так, в Австро-Угорщині основним видом стрілецької зброї стала магазинна гвинтівка системи Манліхера калібру 8-мм зразка 1895 та кавалерійський карабін зр. 1895 і штуцер². Німецька армія отримала на озброєння 7,92-мм гвинтівку та карабіни зразка 1898 р.³. Солдати британської армії озброювалися гвинтівками системи „Лі-Енфілд” №1 Mk I, а також гвинтівками „Росс-Енфілд” та „Енфілд-Маузер”⁴. Росія вступила у війну, маючи на озброєнні „трилінійну гвинтівку зразка 1891 р.”, а Франція – гвинтівки та карабіни систем Лебеля та Бертьє⁵. Саме ці види зброї стали застосовувати для озброєння снайперів в умовах позиційної війни.

Власне німці одними з перших стали озброювати кращих стрільців гвинтівками з оптичними прицілами. З 1915 р. на фронті стали успішно застосовувати гвинтівки „Маузер” зразка 1898 р. з прицілом Цейсса. Успіхи німецьких снайперів змусили британську та французьку армії застосовувати подібні тактичні та технічні прийоми. В Англії створили першу армійську школу цільової стрільби, а у квітні 1918 р. на озброєння армії взяли гвинтівку

© Піддубний І.А.

системи „Лі-Енфілд” модель 1914 р. Mk.I.W з оптичним прицілом. Гвинтівка з оптичним прицілом використовувалася і армією США. Оптичні приціли мали кратність від 2,5х до 6х та поле зору від 7,5-9 до 4,2 градуси⁶. В російській армії оптичні приціли було встановлено лише на автомати системи В. Г. Федорова для проведення випробувань.

У ході війни проводилися роботи з виготовлення снайперського спорядження – відпрацьовувалися засоби маскування та індивідуального захисту снайперів. Зокрема, С.Федосєєв відзначає, що англійці розробили для снайперів маскувальну плащ-накидку з капюшоном та маскувальну рукавичку на ліву руку⁷.

Разом із цим у ході війни з'явилися нові види піхотної стрілецької зброї. Так, у 1915 р. італійський інженер Б.Ревеллі розробив перший пістолет-кулемет. Проте це була зброя з ознаками станкової зброї: два столи, опорні сішки, затильник з двома руків'ями. Озброювали ним піхотинців та екіпажі дирижаблів. Успішнішою виявилася робота німецького конструктора Г.Шмайссера, який розробив пістолет-кулемет з барабанним магазином від пістолета системи Люгера на 32 патрони (MP-18). Ця зброя діяла лише в автоматичному режимі та була надзвичайно витратною, через що її обслуговували два бійці-стрілець та піднощик патронів (ніс 2384 патрони⁸). В Росії найвдалішою конструкцією автоматичної зброї виявилася розробка В.Федорова під 6,5-мм патрон системи Арісака. Автомат мав вставний магазин на 25 патронів і прицільну дальність стрільби 1425 м. Цією зброєю озброїли солдатів команди 189 Ізмаїльського полку (4 офіцери, 158 солдатів), відправлених 1 грудня 1916 р. на Румунський фронт, і бійці 10 авіадивізіону⁹.

Широко у піхотних підрозділах стали застосовувати автоматичну зброю. Особливу популярність отримав кулемет системи Х.Максима. На літо 1914 р. кулемети були на озброєнні в польових військах, фортецях і на кораблях. При цьому у кожній країні вони мали свої особливості. Так, у німецькій армії на озброєнні був 7,92-мм кулемет з саночним станком і ручний (без водяного охолодження ствола) варіант кулемета. Бельгія взяла на озброєння кулемет на триножному лафеті з механізмами вертикального та горизонтального наведення. Триногу було взято

за основу і для станка кулемета калібру 7,69-мм зразка 1909 р. виробництва англійської фірми „Віккерс”. У Росії на озброєнні був кулемет на колісному станку О.О.Соколова зразка 1910 р. Загалом кулемет мав високу скорострільність – 250 – 300 пострілів за хвилину та темп стрільби 500-600 пострілів за хвилину, що перетворювало його на потужну зброю¹⁰.

Однак станкових кулеметів виявилось недостатньо, до того ж у наступі вони були незручні, і прагнення підсилити піхотні підрозділи повернуло військових обличчям до такого виду зброї, як „рушниця-кулемет”. Вперше вони з’явилися у Данії і були витвором думки данського офіцера О.Мадсена. Однак лише в роки війни європейські армії беруть на озброєння цей тип зброї. Так, суто зброєю військового періоду виявився кулемет системи Шош. Незважаючи на його недосконалість, це був один із масових кулеметів, адже випустили його в кількості 225 тис. од. Другим за значенням виявився кулемет, розроблений у 1912 р. американським полковником І.Льюїсом. Він мав радіатор для повітряного охолодження ствола і без перегріву останнього з кулемета можна було зробити 1 тис. пострілів. Єдиний недолік – надзвичайно велика (14 кг) вага кулемета¹¹. Окрім згаданих, на озброєнні різних країн були кулемети системи „гочкіс”, „шварцлозе”, „сент-етьєн”¹². Отже, бойові дії Першої світової війни передбачали масове застосування різних видів стрілецької зброї та перетворювали позицію на своєрідну укріплену фортецю, насичену значною кількістю стрілецької зброї.

На допомогу піхоті в бойових діях прийшла і артилерія. Відомо, що в кінці XIX – на початку XX ст. на озброєнні європейських армій з’явилися скорострільні гармати (французька польова гармата зразка 1897 р., російська тридюмова гармата зразка 1902 р.). Поява цих систем змусила потенційного супротивника Франції Німеччину розробляти системи, здатні подавити ворожу артилерію, і тому у 1909 р. у Німеччині взяли на озброєння 105-мм польову гаубицю з дальністю стрільби 7 тис. м. Цим німці компенсували недоліки власної польової гармати зразка 1896 р.¹³. Досить різноманітним став і артилерійський парк російської армії. Так, у 1909 р. на озброєння було взято 122-мм гаубицю заводу Круппа, у 1910 р. – 107-мм важку гармату, 122-мм та 152-мм гаубиці системи Шнейдера. Зброя ця мала достатні

характеристики, але могла бути використана здебільшого в обороні¹⁴.

Загалом артилерія проявила себе у перших же боях і відіграла немало роль у битві на Марні у вересні 1914 р.¹⁵. В умовах же позиційної війни артилерія стала вкрай необхідною і для підготовки наступу, і для відбиття ворожих атак. Це породило виробництво систем наддальнобійної та потужної артилерії й артилерії ближнього бою¹⁶. До останньої належали і бомбомети, і міномети, які призначалися для обстрілу ворожих закритих позицій. На кінець війни кожна зі сторін мала по 15 – 117 тис. мінометів і бомбометів. Дію мінометів досить образно подав у своєму творі й Е. - М.Ремарк¹⁷.

До нових видів зброї належить додати і панцерні автомобілі, які застосовувалися як засіб маневреної війни, а також використовувалися в обороні¹⁸. Не меншу роль відігравала й авіація, яка від виконання лише розвідувальних завдань уже у 1914р. перейшла до активних бойових дій. Застосування авіації стало таким значним, як на рівень Першої світової війни, що навіть на морі у 1917 р. з’являються кораблі, пристосовані для запуску та прийому аеропланів¹⁹.

Фактично війна стала позиційною, і вже артилерія не могла підготувати атаку піхоти на всю глибину ворожої оборони, тому нерідко піхота в атаці могла оволодіти двома лініями оборони, зупинившись перед третьою. Та й сама артилерійська атака мусила тривати декілька днів, щоб на невеликій ділянці прориву знищити ворожі гармати та кулемети, зруйнувати окопи та дротяні загородження. І навіть після цього для оволодіння територією площею в 1 квадратну милю наступаючі втрачали до 8 тис. бійців²⁰. Саме тому здійснювалися пошуки нових видів зброї, здатних повернути війну у русло маневреної. Ними стали спершу хімічна зброя, а згодом танки.

Сильні враження у солдатів Першої світової війни залишилися після початку використання отруйних речовин. Ось як описував одну з газових атак Е.- М. Ремарк: „Глухі хлопки хімічних снарядів змішуються з гуркотом розривів. Між розривами чутно гудіння набатного дзвону; гонги та металеві трещітки повідомляють далеко навкруг: „Газ, газ, газ!”...

У ці перші хвилини вирішується питання життя і смерті: чи герметична маска? Згадуються страшні картини у лазареті: отруєні газом, які ще кілька довгих днів помирають від ядухи та рвоти, шматочками випльовуючи перегорілі легені.

Я дихаю обережно, притиснувши губи до клапана. Тепер газова хмара розповзається землею, потрапляючи у всі її заглибини. Як велетенська медуза, заповзає вона у нашу вирву, ліниво заповнюючи її своїм драглистим тілом. Я штовхаю Ката: нам краще вибратися нагору, ніж лежати тут, де найбільше скопичується газ...»²¹.

Справді, використання отруйних газів на війні стало можливим тоді, коли сторони побачили неможливість продовження активних бойових дій. Наприкінці 1914 р. маневрена війна перетворилася на позиційну, що змусило всі сторони шукати можливостей для переходу до маневреної війни та пошуку способів прориву ворожого фронту. Саме німецькій стороні вдалося застосувати вперше хімічну зброю.

Вже від 14 квітня 1915 р. французькому командуванню стало відома інформація про можливість застосування нової сильної зброї. Про це повідомляв і захоплений у полон поблизу с. Лангемарк німецький солдат. Це стало відомим і бельгійській розвідці, а 18 квітня на своїй ділянці фронту англійські солдати знайшли металеві циліндри невідомого призначення. Проте, незважаючи на інформацію, що накопичувалася, командування союзників не вжило жодних заходів²².

Розв'язка настала 22 квітня 1915 р. на ділянці, яку утримували солдати 45-ої та 87-ої французьких піхотних дивізій, які знаходилися на лівому фланзі II британської армії. Близько 5 години вечора перед німецькими окопами з'явилася жовто-зелена хмара, яка рухалася в напрямку французьких окопів. Спершу цьому не придали значення, але незабаром солдати стали відчувати різкий запах. „Туман” стискав горло, осліплював, пік груди вогнем. Дехто, кидаючи зброю, намагався втекти, дехто лишався на місці і гине²³.

Слідом за хмарею, яка рухалася вглиб позицій пересувалися німецькі солдати у захисних пов'язках. Їм ніхто не чинив опір, оскільки на французьких позиціях упродовж 45 хвилин загинуло близько 5 тис. осіб. Результатом першої хімічної атаки було сильне отруєння ще 10 тис. осіб, яких згодом евакуювали у тил і лікували підручними засобами.

Власне перша газова атака стала несподіваною за результатом і для союзників, і для німців. Німецькі генерали поставилися до неї як до звичайного досліду і не підготували широкомасштабний наступ. Це мало наслідком те, що ліквідація ворожої лінії оборони дозволила нечисленному німецькому підрозділу зайняти простір, що утворився, і доля наступу на цій ділянці не була вирішена.

Отже, 22 квітня 1915 р. неподалік від бельгійського міста Іпр було використано невідому отруйну речовину. Її встановлять трохи згодом, дізнавшись завдяки хімікам про застосування газу хлору²⁴.

Досить швидко з'явилася протидія. Коли 24 квітня 1915 р. німці на іншій ділянці фронту вирішили застосувати газову атаку і готували великий наступ, то канадські підрозділи, які тут знаходилися, використавши примітивні засоби індивідуального захисту, змогли захистити позиції. Безумовно, і тут були втрати, але частина бійців зберегла свою боєздатність²⁵.

Слідом за згаданими мали місце й інші газові атаки, в яких застосовували нові види отруйних речовин. Так, 12 липня 1915 р. вперше німцями було застосовано гірчичний газ (сучасна назва іприт). Використання хімічної зброї набуло ширших розмірів і у вересні 1915 р. в Шампані провели свою першу газову атаку французи. У 1916 р. у боях на Лісі та Соммі застосували хімічну зброю англійці. Союзники використали, крім хлору, фосген та іприт. Наприкінці війни, з травня 1918 р., воюючі сторони стали використовувати й артилерійські снаряди, наповнені отруйними речовинами.

Поява нового виду зброї зумовила потребу пошуку і налагодження промислового виробництва засобів захисту від неї, що загалом було вирішено. Показником цього є факт, що якщо у квітні 1915 р. смертність від отруйних газів складала 40%, то в 1918 р. вона не перевищувала 2,5%. Нормою стало використання отруйних газів і в обороні, і в наступі. Загальне число втрат від хімічної війни обраховують у 39 тис. осіб²⁶.

Однак сама хімічна зброя не могла вирішити подальшого ходу війни, потрібна була нова, якісна зброя, здатна допомогти в прориві ворожої лінії, і нею стали танки. Значні втрати англійських військ були однією з причин появи ідеї виготовлення „блінованих фортив”, з якою у жовтні 1914р. виступили полковник Е.Суїтон, капітан Тулок та банкір Стерн. На їх думку, це мали бути гусеничні машини, здатні пересуватися пересіченою місцевістю. Коли цю

ідею відкинув військовий міністр лорд Кітченер, то ініціатива перейшла до морського міністерства. Перший лорд Адміралтейства У.Черчілль 20 лютого 1915 р. створив “Комітет сухопутних кораблів”, який очолив суднобудівник Ю.Теннісон д’Енкур. У червні 1915 р. до Комітету надійшла відповідь від командувача англійськими військами у Франції генерала Д.Френча з пропозиціями щодо машини. Це мала бути невелика гусенична машина з протикульовою бронею і здатна долати воронки діаметром до 4 м, дротяні загородження, мати швидкість не менше 4 км/год., гарматно-кулеметне озброєння та екіпаж з 6 осіб.²⁷

Машинобудівна фірма В.Фостера отримала завдання на розробку подібної машини і за 40 днів колектив під керівництвом інж. У.Тріттона, Г.Рікардо та майора В.Вільсона розробила бойову машину на базі трактора „Холт”. 15 вересня 1915 р. пройшли успішні випробування цієї машини, але Суїнтон її забракував на підставі відсутності змоги долати широкі рови, адже довжина опорної поверхні гусениці повинна була бути на метр більшою від подвійної ширини окопу. Рішення було оригінальним – інженери надали обводу гусениці форму паралелограма і для збільшення висоти зчеплення верхню гілку вирішили пустити поверх корпусу. Озброєння розмістили у зйомних бокових спонсонах. Після офіційних випробувань 12 лютого 1916 р. військове відомство замовило перші 100 одиниць²⁸.

На озброєння було взято танки з кулеметним (6 кулеметів) і гарматно-кулеметним (2 гармати та 4 кулемети) озброєнням під назвою „Мк-I”. Техніка не була достатньо надійною: нерідко танкісти всередині танка страждали від високої температури (до 70⁰ С) та чадних і порохових газів, складним було налагодження зв’язку між машинами. Хоча машина мала ряд недоліків, усе ж таки впродовж війни англійці вносили лише окремі поліпшення до даної конструкції.

Вперше англійські танки були застосовані у бою 15 вересня 1916 р. у боях на р. Соммі. Тут із 49 танків на початкові позиції вийшло 32, але в бою взяли участь 18 танків: 5 застрягли у болоті, 9 зламалися²⁹.

Перші поліпшення танка дозволили встановити глушники, збільшити товщину броні з 12 до 16 мм. Уже на початку 1917 р. з’явилися модифікації Мк-II та Мк-III, яких виготовили по 50 одиниць кожного виду. Машиною, що зазнала більшої модифікації

був танк Мк-IV, на якому збільшили товщину бортової та верхньої броні, встановили кулемети сист. „Льюїс” з повітряним охолодженням та спеціально розроблені танкові гармати „Гочкіс”. Змінили місце розташування баків з паливом та систему його подачі до двигуна. Перші танки Мк-IV були відправлені на фронт у квітні 1917 р. і 7 червня взяли участь у бою за Мессін. У листопаді 1917 р. вони брали участь у битві при Камбре, в якому частина танків була захоплена німцями. Виробництво цих танків припинили у грудні 1917 р. у зв’язку з появою Мк-V, але до того часу вже було виготовлено 1220 танків³⁰.

Нова машина Мк-V була новою і за внутрішньою конструкцією, і за зовнішньою. На ньому було встановлено чотиришвидкісну планетарну коробку передач і танковий двигун „Рікардо”, що дозволило управляти машиною одній людині (замість 3 – на попередніх модифікаціях)³¹. На ньому було змонтовано повітряну систему охолодження по обох бортах танка, збільшили рубку командира та встановили на кормі кулемет. Перші Мк-V з’явилися у військах у травні 1918 р., їх до кінця війни виготовили 400 одиниць³².

Саме цей танк подовжили, додавши вставну двометрову секцію, відповівши так на збільшення ворогом ширини ровів. Така модифікація нараховувала 579 перероблених танків Мк-IV та Мк-V. Саме ці два типи бойових машин стали основними важкими танками англійців у війні. Виготовлення подібних танків мало підставою перші спроби транспортування піхоти у броньованих машинах. Уперше спроба висадити танковий десант мала місце 8 серпня 1918 р. під Амьєном, але завершилася вона невдачею³³. Хоча танки Мк-IV і Мк-V мали ряд недоліків, їх успішно застосовували у боях і інші армії. Так, 77 машин отримали від англійців французи 1 листопада 1918 р. Були вони в американських і білогвардійських військах³⁴.

У ході війни з’явився і важкий танк, який прийнято називати англо-американським, оскільки споруджувався він двома країнами. Танк Мк-VIII був, напевне, найбільшим у даній серії за розмірами та вагою. Його двигун потужністю 338 к.с. дозволяв розвивати швидкість 10,4 км/год. Для прикладу вкажемо, що Мк-V по шосе розвивав швидкість 8 км/год.³⁵

Важкі танки Першої світової війни на полі бою доповнені були середніми та легкими. Перші в англійській армії з’явилися під

впливом застосування легких французьких танків. Для англійців розробка легших танків стала способом доповнити важкі танки „броньованою кавалерією”. Носієм цієї ідеї став полковник Д.Фуллер, начальник штабу Королівського танкового корпусу. У грудні 1916 р. виготовили і в лютому 1917 р. випробували танк Mk-A, яких військові замовили 200 машин. Танк мав швидкість 14 км/год, екіпаж 3 особи та 4 кулемети озброєння. За те, що він мав швидкість, вдвічі більшу від швидкості Mk-IV, танк отримав неофіційну назву „Віппет” („Хорт”)³⁶. Саме цим танкам у битві під Амьеном в 1918 р. вдалося здійснити оперативний прорив. Танки відірвалися від піхоти і в супроводі кавалерії здійснили рейд ворожими тилами³⁷. Після війни ці танки були замінені танками Mk-B та Mk-C, в яких у більшій мірі використовували тенденції танкобудування, притаманні спорудженню важких танків.

На відміну від союзників, французи для спорудження танків використали кращі якості американського трактора „Холт”. Цьому посприяв полковник Ж.-Б. Етьєн, який після тривалих пошуків 20 грудня 1915 р. запропонував головному конструктору фірми „Шнейдер” забронювати трактор. Поряд, з цією фірмою замовлення отримало і „Товариство залізобудівних і сталеливарних заводів” у Сен-Шамон. Танки, які з’явилися, були в дечому ліпші від англійських, але також мали свої недоліки. Тим не менше, вони стали брати участь у бойових діях. Загалом французам вдалося не тільки накопичити немалий бойовий досвід у застосуванні нової зброї, але й створити досить великий танковий парк (4330 од.)³⁸. Саме французам належить честь розробки танка, який вплинув на міжвоєнне танкове будівництво та став зразком компоновки танка. Полковник Ж.-Б. Етьєн замовив фабриканту Луї Рено проект легкого танка. 20 грудня 1916 р. з’явився танк, максимальна швидкість якого складала 9,6 км/год та кулемет у озброєнні. Тим не менше, танк зазнав критики, що змусило Етьєна та Рено переконувати членів комітету у потребі замовлення саме подібного танка, тому лише у березні 1917 р. фірма отримала замовлення на 150 танків. На частині з них вирішили встановлювати 37-мм гармату „Гочкіс”. Даний танк мав восьмигранну клепану башту, яка оберталася, і став постачатися у війська від березня 1918 р., так що до кінця війни було виготовлено 3177 машин „легкий танк „Рено” FT модель 1917 р.”³⁹.

Якщо для солдатів німецької армії поява англійських танків і була несподіванкою, то про цю нову зброю німецьке командування вже мало певну інформацію, хоча, напевне, не надало їй належної уваги. Тим не менше, з жовтня 1916 р. у військовому міністерстві Німеччини було зроблено спробу налагодити виробництво власних танків. 13 листопада 1916 р. було створено комісію на чолі з генералом Фрідріхсом, яку назвали „A7V”. Керівником робіт було призначено капітана Й.Фольмера, який мав певний досвід розробки різних типів автомобілів. Крім того, для участі у даному проекті задіяли значне число фірм⁴⁰. Роботи проводилися у спішному порядку і на квітень 1917 р. вже було готове шасі з макетом панцерного корпусу. Ті випробування, які проводилися навесні та влітку 1917 р., виявили багато недоліків, і виготовлення першого серійного A7V завершили наприкінці жовтня 1917 р. Танк озброїли 57-мм гарматою та 5 кулеметами. Екіпаж складали 18 осіб. Машина виявилася великою (висота 3,3 м), а тому стала дуже доброю мішенню для ворожих артилеристів.

Поряд з такою громіздкою машиною німці розробили ряд легких танків, які розраховували випускати у більшій кількості. Конструкція першого з них, LK-1, мала в елементах деяку схожість з A7V, але для силової установки було обрано автомобільний двигун. До того ж машина мала башту, що оберталася зі встановленим у ній озброєнням. Ходові випробування нового танка відбулися у березні 1918 р. і відкрили дорогу розробці проекту нового легкого танка LK-II, який озброїли 37-мм гарматою. Загалом обидва танки розробляли, враховуючи особливості англійського середнього танка Mk-A. Плани німецького командування були значними, але в результаті довелося обмежитися лише кількома дослідними зразками⁴¹. Хоча Німеччина і не мала великої кількості танків, у 1917-1918 рр. виготовлено лише 20 A7V та кілька дослідних зразків проти 800 середніх та 3177 легких у Франції та 1615 важких, 200 середніх і 35 спеціальних у Великобританії, статтею 171-ю Версальського мирного договору Німеччині заборонили виробляти та ввозити панцерники, танки та іншу подібну техніку⁴².

Мусимо визнати, що танки справді змінили становище на фронті. З’явившись уперше на полі бою 15 вересня 1916 р. на р. Соммі, танки брали участь у більшості важливих битв: під Камбре (20 листопада 1917 р.), Суассоні (18 – 30 липня 1917 р.), Амьєні (8

серпня 1917 р.), у кількості від 350 до 500 одиниць. Конструктивні недоліки танків, зокрема низька швидкість і мала надійність, змусили воюючі сторони використовувати їх як тактичну зброю. Використання танків у роки Першої світової війни породило відповідне ставлення до них і в подальші роки. Це мали бути машини безпосередньої підтримки піхоти, з невеликою швидкістю та проти-кульовою бронею.

Тим не менше, відсутність спеціальної протитанкової артилерії стала причиною перших успіхів танків на полі бою. Згодом застосування організованого артилерійського вогню дозволило завдавати танкам значних втрат. Та все ж навіть на засіданні лідерів партій німецького рейхстагу 2 жовтня 1918 р. у доповіді представника німецького Генштабу було визнано, що танки стали тим фактором, який вплинув на хід війни. Проте якими б песимістичними не були заяви німецького командування, все ж воно знаходило засоби боротьби проти танків і в обороні вони були досить дієвими⁴³.

Отже, в роки Першої світової війни було надзвичайно повно використано новітні види озброєння, які в певній мірі пройшли апробацію ще у війнах і конфліктах кінця XIX – початку XX ст. Водночас характер війни породив нові види зброї, які значно змінили тактику дій військ і вступили на характер стратегії й тактики європейських армій наступного міжвоєнного періоду та періоду Другої світової війни.

Список посилань

¹Жук А.Б. Стрелковое оружие. Револьверы, пистолеты, винтовки, пистолеты- пулеметы, автоматы. – М.: Воениздат, 1992. – С.481 – 487.

² Там само. – С.488.

³ Там само. – С.491- 492.

⁴ Там само. – С.491- 492.

⁵ Там само. - С.497, 500 - 501.

⁶ Федосеев С.Л. Снайперские винтовки. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Издательство Астрель”, 2003. – С. 8.

⁷ Там само.

⁸ Плотников С. Как пистолеты стали автоматами //Техника-молодежи. – 1991. - № 1. – С.36.

⁹ Мавродин В.В., Мавродин В.В. Из истории отечественного оружия: Русская винтовка. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – С. 109 - 110.

¹⁰ Плотников С. „Максим” был первым //Техника – молодежи . – 1991. - № 11. – С. 36.

¹¹ Плотников С. Ручные пулеметы //Техника – молодежи . – 1991. - № 8. – С. 36.

¹² Плотников С. “Гочкис”, “Шварцлозе” и другие //Техника – молодежи . – 1991. - № 11. – С. 40.

¹³ Шокарев Ю.В. Артиллерия. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Издательство Астрель”, 2001. – С. 159-160.

¹⁴ Там само. – С. 163 - 164.

¹⁵ Там само. – С. 167 – 168.

¹⁶ Там само. – С. 169-170, 172 - 177.

¹⁷ Там само. – С. 177-179; Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. – Т.1. – М.: АО «ВИТА-ЦЕНТР», 1991. – С. 137.

¹⁸ Див.: Гоголев Л.Д. Бронемашинны: Очерки об истории развития и боевом применении. – М.: Изд.во ДОСААФ СССР, 1986. – С. 11 – 32.

¹⁹ Див.: Воздушные войны XX века: 1911 – 1945 /Под ред. Бишоп К. / пер. с англ. – Смоленск: Русич, 2002. – С. 8 – 35; Первая мировая война на море /Редактор-сост. Тарас А.Е. – Минск – Москва, 2001. – С. 33.

²⁰ Полная энциклопедия танков мира: 1915-2000 гг. /Сост. Холявский Г.Л.. – Минск: ООО “Харвест”, 2003. – С. 36.

²¹ Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. – Т.1. – М.: АО «ВИТА-ЦЕНТР», 1991. – С. 49.

²² Всемирная история войн /Сост. Мерников А.Г., Спектор А.А. – Минск: ООО “Харвест”, 2004. – С. 335 - 336.

²³ Там само. – С. 336 - 337.

²⁴ Там само. - С. 337.

²⁵ Там само. – С. 337 - 338.

²⁶ Там само. - С. 338; Урланис Б.Ц. История военных потерь.- СПб-М., 1999. - С. 178.

²⁷ Полная энциклопедия танков мира: 1915-2000 гг. /Сост. Холявский Г.Л.. – Минск: ООО “Харвест”, 2003. – С. 37.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. - С. 38 - 39.

³⁰ Там само. – С. 40 - 41.

³¹ Там само. - С. 41 - 42.

³² Там само. - С. 42.

³³ Там само.

³⁴ Там само. - С. 42-43.

³⁵ Там само. - С. 43.

³⁶ Там само. - С. 43.

³⁷ Там само. - С. 44.

³⁸ Там само. - С. 46 - 49.

³⁹ Там само. - С. 49 - 50.

⁴⁰ Там само. - С. 51 - 52.

⁴¹ Там само. - С. 57 - 58.

⁴² Там само. - С. 60 - 61.

⁴³ Там само. - С. 62 - 63.

Надійшла до редколегії 14.10.2004

Поддубный И.А.

Новейшая военная техника и ее применение в боевых действиях Первой мировой войны

Первая мировая война стала одной из первых войн человечества, в которой широко стали применять технические новшества. Насыщение фронта новыми, в том числе, автоматическими видами стрелкового оружия, стало причиной появления новых видов оружия. Широко использовалась авиация, которая применялась для ведения разведки и бомбардировки позиций противника. Идея „самодвижущихся блиндированных фортов” была реализована в первых танках. В условиях Первой мировой войны были апробированы новые виды вооружений и основные способы их применения, что было использовано в следующих войнах.

Ihor Piddubnyi

The Newest Military Materiel and its Application in Military Combats in the First World War

The First World War has become one of the first humanity wars during which the newest military materiel was widely applied. Abundance in small arms was the reason for emergence of new types of weapon. The aviation was being widely used for reconnaissance and bombing of the enemies' positions. The idea of "self-moving blinding forts" has been realized in the first tanks. Under the conditions of the

First World War new kinds of arms and main ways of their application were probated and later were used in the following wars.

УДК: 94 (498) „1914 / 1918” : 341. 37

Гакман С.М.

Сепаратный мирный договор Румынии с країнами Четверного Союза: мотиви, рішення, наслідки

На сучасному етапі, можливо, більше, ніж у попередні роки, різні покоління земної кулі, яка перебуває у безпрецедентній динаміці, відчують необхідність звертатися до подій минулого, і не тільки з простого та законного інтересу пізнання, наскільки для розуміння його сенсу, для здобуття досвіду, висновків та уроків, які могли б стати корисними тепер і у майбутньому, у природній надії жити у більш зрозумілому, більш схильному до діалогу, більш толерантному світі. Саме тому, один з найбільш величних і найбільш драматичних періодів минулого століття – Перша світова війна – являє собою, безумовно, досить цікавий предмет дослідження не тільки через велику кількість значущих подій, а й через її численні, досить різноманітні та довготривалі наслідки у геополітичній конфігурації світу, які залишили глибокий слід у пам'яті та вчинках людей.

Різним проблемам Першої світової війни присвятили свої праці вітчизняні та зарубіжні дослідники І.Агрігороасей, В.Александреску, В.Ботушанський, І.Влад, В.Виноградов, Р.Економу, М.Ерещенко, Ф.Константініу, Т.Покивайлова, Є.Сахновський, Л.Семенова, К.Стан, Д.Преда, К.Продан, В.Фісанов т.і. Проте актуальною залишається необхідність всебічного дослідження мотивів, змісту та наслідків для післявоєнного врегулювання сепаратного мирного договору Королівської Румунії з Країнами Четверного союзу. Саме у цьому полягає мета даної статті.

У той час, коли спалахнула Перша світова війна, міжнародне становище Румунії було досить складним. З дипломатичного погляду, вона підкреслювала, що не може йти мова про „casus foederis”¹, передбачений договором з Троїстим союзом, оскільки її

© Гакман С.М., 2004

розпочала Австро-Угорщина і попередньо не узгоджувала це з урядом Румунії. Нейтралітет Румунії був першим кроком розриву з Троїстим союзом і своєрідним нахилом до Антанти, котра отримала від неї доброзичливий нейтралітет. Крім цього, нейтралітет був єдиною можливою позицією для захисту національних інтересів малої країни, яка опинилася між двома воюючими імперіями - Австро-Угорщиною та Росією. Відстоюючи власні інтереси, ці країни здійснювали на Румунію неабиякий тиск, маневруючи більш чи менш щирими обіцянками. Між воюючими блоками розгорнулася „боротьба, якій бракувало гідності і совісті”, за втягнення у конфлікт малих держав².

Німеччина та великою мірою Австро-Угорщина давали Румунії досить великі обіцянки: особливий статус для Трансільванії, модифікацію кордонів у Буковині, уся Бессарабія включно з Одесою, сусідство з Україною – васальним герцогством Австрії. Імператор Вільгельм таємно пообіцяв, що впродовж 20 років Трансільванія буде анексована Румунією. Згодом, правда, через категоричну незгоду Будапешта, такі обіцянки більш не фігурували у взаєминах цих країн. Найбільш послідовно захищав угорські інтереси Прем'єр-міністр граф Тиса, який пропонував шантажувати Румунію концентрацією на її кордонах австро-угорських військ та наданням інструкції Болгарії „тримати румунів у руках”. Щодо територіальних поступок, то він був готовий до них, але не за рахунок Трансільванії³.

З іншого боку, відзначимо, що у Південно-Східній Європі майбутня доля деяких народів і територій Австро-Угорщини значно залежала від Росії. Зокрема, на Буковині етнічне, а згодом і територіальне, розмежування неможливо було провести без згоди Петрограда та Бухареста, які претендували на суттєву частину території краю. Ще 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. була підписана російсько-румунська конвенція, згідно з якою Росія гарантувала Румунії територіальну цілісність і визнавала її право „приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії... у момент, який вона вважатиме зручним”. Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антанти нейтралітету⁴. Відносно Буковини передбачалося застосування при делімітації територій „етнічного принципу”, факт, який деякими сучасними румунськими істориками розцінюється як „перша поступка Росії, якій ніколи не належала ця провінція, анексована у 1775 р.

Габсбурзькою імперією”⁵. Наприкінці листопада 1914 р., під час бесіди з французьким послом М. Палеологом, російський цар Микола II, говорячи про успіхи російських військ, підкреслив, що це дозволить Росії „дійти до своїх природних кордонів [Карпат - С.Г.] за рахунок австрійських та угорських земель, приєднавши Галичину, північну частину Буковини та Червону Русь”⁶. У таємному меморандумі, надісланому у листопаді 1914 р. Міністерству закордонних справ Росії, російський консул у Чернівцях Доліво-Добровольський виклав досить детально політичну ситуацію Герцогства Буковинського, звернувши особливу увагу на етнічні проблеми німців, русинів, поляків, євреїв та румунів, вважаючи русинів і румунів „двома еквівалентно-автохтонними народами”. Говорячи про можливий територіальний поділ між Росією та Румунією, Доліво-Добровольський підкреслював, що „кордон пройде через повіти з російсько-румунським населенням”. Такі обставини дозволяли, на його думку, узгоджувати лінію кордону з урахуванням воєнних, технічних і, можливо, економічних інтересів⁷.

Поставлені перед російськими дипломатами завдання, особливо у галузі національній, щоб здійснити поділ краю за етнічним принципом, були досить складними. Про це свідчить і дипломатичне листування. Як відзначав в одному з конфіденційних листів у середині грудня 1914 р. міністр закордонних справ Росії С.Сазонов, „для визначення кордону цієї частини [Буковини. - С.Г.] треба взяти до уваги етнографічні, стратегічні та економічні умови». І далі: „Здавалося, що таким кордоном могла б вважатися лінія річки Сучави з відхиленням на південь, починаючи від її витoku далі на захід...”. Таке ставлення до цієї проблеми росіян не могло задовольнити політичні кола Бухареста. 8 квітня 1915 р. І.К.Бретіану ознайомив уповноваженого російського міністра С.Поклевського з румунськими міркуваннями, згідно з якими до королівства повинні були відійти майже вся територія Буковини з Чернівцями та сербські землі західного Банату. Згодом С. Сазонов під час бесіди з міністром Румунії у Петрограді К. Діаманді підкреслював, що це ставлення не має нічого спільного з поділом за етнічним принципом, у відповідності до відомої російсько-румунської конвенції 1914 р. Через деякий час, інформуючи Петроград про румунське ставлення щодо майбутніх кордонів з Росією, С.Поклевський зазначав, що на півдні лінія кордону могла

б пройти по Дунаю до гирла Тиси і далі „по вододілу останньої до кордону Галичини пройде до Буковини” аж до Пруту, що його румунський уряд вважав би мати остаточним кордоном між Росією та Румунією. С. Сазонов негайно відповів: „Про прийняття нами лінії Прута не може бути й мови». На його думку, розмежування на Буковині може здійснюватися лише за умови дотримання етнографічного принципу. При цьому сторони могли б обмінятися невеликими ділянками, щоб домогтися „кращого обрису кордону”. І все-таки у Петрограді готові були до значних поступок Бухаресту в буковинському питанні.

У разі незгоди на запропоновані умови Румунії планували передати всю територію „між річками Сучава та Великий Сірет” з північним кордоном від пункту Слободзія на залізничній станції Глибока і далі до Селятина. Ця поступка, як зазначалося в одному з документів, є останньою. Причому „за нами зберігається суто руське населення Північної частини Буковини з найближчими околицями Чернівців”⁸.

Внаслідок поразок у районі Дарданелл, особливо у Галичині та Польщі влітку 1915 р., зацікавленість країн Антанти у союзі з Румунією зросла, що вимусило їх погодитись, в обмін на союзництво, з територіальними претензіями Румунії на Трансильванію, Буковину до Пруту, цілий Банат, а також частину угорських комітатів уздовж Тиси. Разом з тим, в умовах, коли росіяни відступали, а Болгарія збиралася приєднатися до Центральних країн у боротьбі проти Сербії, румунський уряд не посмів вступити у війну будучи оточеним ворогами, і нейтралітет Румунії був продовжений ще на рік. Влітку 1916 р. І.І.К.Бретіану визнав, що Румунія повинна вступити у війну „тепер або ніколи”⁹. У своїх спогадах колишній представник французького Головного Командування маршал Жоффе досить чітко вказував на те, що наприкінці червня 1916 р. „всі висунуті Румунією умови були виконанні або знаходились у стадії виконання, зокрема боеприпаси та воєнні матеріали, які повинні були надходити з Росії, але особливо російський наступ, який сягав Карпат. Якщо Румунія не скористалася б цим визначальним моментом, – підкреслює він далі, – її воєнне значення ризикувало втратити свою ефективність”, додаючи „особливо в очах росіян”¹⁰. І сам Бретіану у розмові з британським послом зазначав: „Не бажаю запізнитися на потяг, і тому це не відбудеться”¹¹. Тривалі переговори між країнами

Антанти та Румунією закінчились підписанням договору від 4 (17) серпня 1916 р. Зокрема, у відповідності до статті IV, територіальні межі були такі: „Від Пруту, з пункту існуючого між Румунією та Росією кордону, який знаходиться поблизу населеного пункту Новоселиця, демаркаційна лінія піднімалася вздовж річки до кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Далі вона йшла за „кордонами” між Галичиною та Буковиною і між Галичиною та Угорщиною...”¹². Це було своєрідною платою союзників за вступ Румунії у війну на їхньому боці.

14 (27) серпня 1916 р. Румунія розпочала загальну мобілізацію й оголосила війну Австро-Угорщині¹³. Але від рішення румунського прем'єра (4 липня) і до вступу його країни у війну (27 серпня) пройшли майже два місяці. За цей час він, враховуючи те, що це був і політичний, і воєнний договір, намагався з'ясувати його деталі. За цей період ситуація на фронтах змінилася: наступ Брусилова у Галичині був зупинений, бойові дії на західному фронті припинилися, а наступ болгар, скерований німцями, паралізував союзницьку армію у Салоніках. Внаслідок цього Румунія вступила у війну в не зовсім сприятливий для неї час¹⁴. З цього приводу, виражаючи думку, яка панувала у керівній військовій сфері Франції, генерал Бюа стверджував, що „своєчасне оголошення війни Румунією Австро-Угорщині, а саме в момент наступу генерала Брусилова, могло б мати вирішальний вплив на результат війни, в кінці ж серпня 1916 р. воно було запізним”¹⁵. Такої ж думки дотримувались і російські військові.

Лише за 120 днів війни румунська армія втратила дві третини національної території та 400 тис. осіб. В грудні уряд та рештки армії евакуювалися в Молдову під „захисну парасольку” російської мільйонної армії. Причини цієї катастрофічної поразки були різноплановими: стратегічна позиція Румунії, оточеної з трьох сторін ворогами, яку неможливо було обороняти; наявність 1700-кілометрового кордону, котрий треба було захищати; Румунія була зв'язана із союзниками лише однією залізницею, що проходила територією Росії; хоча Румунія мала досить велику армію, з нормальним морально-психологічним настроєм, проте вона була погано екіпірована та ще гірше керована; наявність союзників, які не могли або не бажали їй допомогти, та наявність плану воєнних дій (гіпотеза „Z”), котрий вимагав наступу одночасно на двох фронтах¹⁶.

Згідно з гіпотезою „Z”, Румунія ввела в дію одразу 80 % своєї армії для наступу на Трансільванію, надавши другорядне значення південному напрямку і розпочавши наступ на Болгарію з інтервалом аж у 10 днів. Згодом у своїх спогадах С.Сазонов зазначав: „Активна участь Румунії могла бути нам корисна тільки за двох умов: якби вступ румунської армії в боротьбу проти Австро-Угорщини здійснився одночасно із наступом генерала Брусилова, який призвів до взяття Львова та Перемишля на початку 1915 р., і якби румунські війська, замість того, щоб поспішати зайняти Трансільванію і заручитись надбанням області, котра при успішному завершенні війни не могла без того не дістатись їй, вдарили на болгар і запобігти їх нападу на Сербію, розгром якої відкрив Німеччині вільний доступ у Туреччину. Румунія, – констатував далі автор, – не виконала ні тієї, ні іншої умови і, переслідуючи свої вузькі цілі, вимагала до того ж від Росії забезпечення її південних кордонів від можливого вторгнення Болгарії в Добруджу. На цих умовах виступ Румунії на боці Держав Антанти втрачав усіляку цінність”¹⁷.

Одразу ж після вступу Румунії у війну вона зазнала поразок. У жовтні-листопаді 1916 р. армії російського Південно-Західного фронту продовжували невпинні атаки. Російська ставка та генерал-ад’ютант Брусилов сподівались відвернути ними й катастрофу румунської армії, але на початку грудня 1916 р. вона була вимушена здати противникам Валахію, Добруджу і Бухарест. Румунські війська відступили на північ і схід, а російські полки перекидалися назустріч, де без відповідної підготовки були вимушені вступати у бій. Росія та Румунія залишалися зв’язаними лише вузькою одноколісною залізницею з обмеженою пропускною спроможністю. Єдиного фронту вже не існувало – він був розірваний на шматки, румунської армії як організованого цілого теж не існувало.

Водночас, противник теж був знесилений до крайньої межі. На початку 1917 р. він був зупинений. Фронт стабілізувався. До літа 1917 р. фронт, який було названо Румунським і який розтягнувся більш ніж на 400 верст по території Бессарабії, утримувався, в основному, російськими військами, чисельність яких перевищувала мільйон. Але російська Лютнева революція заклала початок розвалу армії, який уже влітку набув яскравих характерних рис. Солдати відмовлялися воювати, мітингували,

створювали комітети, були випадки, коли вони відмовлялися виходити на позиції. Літній „наступ Керченського” провалився. В цей же час на південному напрямі успішно діяла румунська армія, яка одержала перемогу біля Мерешешть. Тоді ж і почала відходити російська армія¹⁷.

В обставинах, що склалися для Румунії, вона була вимушена підписати 26 листопада (9 грудня) 1917 р. у Фокшанах перемир’я з країнами Троїстого союзу. Умови перемир’я передбачали призупинення сухопутних, морських і повітряних воєнних дій уздовж усього фронту, заборону всіх робіт, пов’язаних зі зміцненням позицій, пересування військ на інші фронти. Обидві сторони зобов’язувались попереджати про поновлення воєнних дій за 72 години до їх початку.

23 січня (5 лютого) 1918 р. Центральні країни вимагали в ультимативній формі від Румунії розпочати переговори щодо підписання мирного договору. Після неодноразових нагадувань, 28 січня (10 лютого) 1918 р. румунський уряд повідомив про свою згоду взяти участь у переговорах¹⁸. Керівник нового уряду Румунії, сформованого після відставки І.І.К.Бретіану, генерал А.Авереску, заявив, що у цих умовах мирний договір йому здається неминучим. 11 (24) лютого 1918 р. він розпочав таємні переговори з міністрами закордонних справ Німеччини та Австро-Угорщини¹⁹, які завершилися підписанням 20 лютого (5 березня) 1918 р. прелімінарного мирного договору в передмісті Бухареста Буфтя між Румунією, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з іншого. Згідно з умовами договору, досить важкими для Румунії, вона поступилася Добруджою до Дунаю, надавала принциповий дозвіл Австро-Угорщині на вирівнювання кордону, вимушена була демобілізувати 8 дивізій своєї армії, повинна була підтримати просування військ Четверного союзу через Молдову, Бессарабію у напрямку Одеси. Румунія також повинна була покинути всі зайняті території Австро-Угорщини та дозволити вільне пересування через свою територію військових місій Центральних країн²⁰.

24 квітня (7 травня) 1918 р. у Бухаресті був підписаний ще важчий для Румунії договір. Вона відмовлялась від Добруджі, включаючи Північну; їй гарантували лише вільний вивіз товарів залізницею Чернавода-Констанца; Австро-Угорщина отримала смугу на кордоні з Трансільванією площею майже 6 тис. км.²;

Румунія втрачала проходи через Карпатські гори і „відкривалась” для вторгнення. Дунай перетворювався у вільний шлях для німецького та австрійського торговельного та військового судноплавства. До складу договору увійшли три німецько-румунські економічні угоди (загальна, про нафту і з питань сільського господарства), що перетворювали Румунію на 10 років у сировинний придаток рейху. Договір передбачав також скорочення румунської армії до 20 тис. солдатів і офіцерів у піхоті, 3,2 тис. – у кавалерії та 9 тис. – в артилерії. Проте скорочення не зачіпали частини, розташовані на території Бессарабії, де румунська армія могла утримати дві піхотні дивізії за штатами воєнного часу, посилені єгерськими батальйонами, та дві кавалерійські дивізії. Їх чисельний склад не обумовлювався²¹. 28 червня парламент ратифікував договір²², хоча для цього довелося розпустити його попередній склад²³. Потрібно було підписати його лише королю, але Фердинанд не поспішав.

Водночас через економічну, соціальну та політичну кризу, що охопила країни Четверного союзу, влітку 1918 р. Антанта домоглася суттєвих перемог над Центральними країнами на Західному фронті. Одна за одною капітулювали Болгарія, уклавши 16/29 вересня 1918 р. перемир'я у Салоніках, та Туреччина, підписавши подібний документ 17/30 жовтня у Мудросі на о.Лесбос²⁴. 15 (28) вересня 1918 р. генерал Ф.д'Еспері розпочав наступ у напрямку Дунаю і, як результат, 17 (30) жовтня Сербія була звільнена²⁵. 21 жовтня (3 листопада) 1918 р. було підписано перемир'я між Союзниками та Асоційованими державами, з одного боку та Австро-Угорщиною – з іншого²⁶.

Союзні сили, маючи у подальшому на меті звільнення румунських територій, розпочали підготовку до повторного вступу Румунії у війну на боці Антанти. З цією метою 24 жовтня 1918 р. в Румунію прибув В.Антонеску з посланням голови Ради Міністрів Франції Ж.Клемансо, в якому зазначалось очікування Франції щодо поновлення Румунією воєнних дій на боці Антанти. У відповіді І.І.К.Бретіану на дане послання підкреслювалося, що румуни готові довести свою причетність до благородної справи союзників «для того, щоб сприяти реалізації найважливіших прагнень» румунського народу, і негайно доручив генералу Презану таємно пристосувати до даної ситуації плани мобілізації румунських збройних сил та взаємодії з союзними військами. Французький

генерал Г.Бертело, який намагався прискорити поновлення Румунією воєнних дій, також підкреслював, що це необхідно їй „для звільнення територій та отримання нових прав у реалізації національних територіальних вимог”. Цієї ж думки дотримувався генерал К.Коанде, який очолював уряд після відставки 24 жовтня (6 листопада) 1918 р. А.Маргіломана. При цьому К.Коанде підкреслював: „Ми маємо найбільший інтерес стати до загального миру поруч, у військовому розумінні, з нашими союзниками”²⁷. Румунський уряд надіслав командувачу німецьких та австро-угорських військ у Румунії фельдмаршалу Маккензену ультимативну вимогу евакуювати впродовж 15 днів окупаційні війська, і, оскільки це не було повністю виконано, 27 жовтня (9 листопада) 1918 р. додатково були надіслані 24-годинний ультиматум з вимогою очистити територію Румунії від німецьких військ і заява про денонсацію Бухарестського миру. Того ж дня король Румунії Фердинанд I надіслав президенту Франції Р.Пуанкаре та прем'єр-міністру Ж.Клемансо заяву про приєднання до „спільної справи” і бажання поновити боротьбу „для реалізації національних ідеалів”. Так за день до підписання 29 жовтня (11 листопада) 1918 р. перемир'я між Німеччиною та Союзниками і Асоційованими державами і фактичного закінчення війни Румунія, повернувшись до табору Антанти, опинилася серед країн-переможниць²⁸.

Згодом королівський уряд намагався досягти визнання її територіальних придбань Паризькою мирною конференцією, що розпочала свою роботу 18 січня 1919 р. Керівник румунської делегації намагався довести право своєї країни на приєднанні території, посиляючись на рішення й акти 1918 р. та підписану нею політичну угоду та воєнну конвенцію від 17 серпня 1916 р., на підставі якої Румунія брала участь у війні²⁹. При цьому слід відзначити, що незважаючи на підписання сепаратного миру Румунії з країнами Четверного союзу, ще до початку мирної конференції офіційні представники країн Антанти підкреслювали своє лояльне ставлення до Румунії і навіть натякували на можливу підтримку її в тому, щоб на майбутній мирній конференції вона була представлена серед країн-переможниць³⁰. Після того як було прийняте рішення щодо участі Румунії у мирній конференції в якості одного з переможців, Румунія подала прелімінарний мирний конференції меморандум, в якому детально викладено питання про

внесок країни у справу союзників, пояснювалися обставини, за яких Румунія вимушена була підписати угоду про перемир'я, а згодом і мир з Центральними державами. У меморандумі підкреслювалося, що ніколи положення, передбачені Бухарестським мирним договором від 7 травня 1918 р., не набрали чинності, оскільки він не був промудований королем і що Румунія поновила воєнні дії на боці Союзнницьких сил 11 листопада 1918 р., ще до підписання перемир'я, взявши активну участь у визволенні своєї національної території.

Отже, сепаратний договір Румунії з країнами Четверного союзу вніс деякі ускладнення для королівського уряду в питанні захисту власних інтересів, у т. ч. щодо права на приєднані території, проте він не відіграв вирішальної ролі. Адже, як і раніше, великі держави вирішували свої тогочасні потреби за рахунок «недержавних» націй, порушуючи принципи „нової” повоєнної дипломатії. Вважаючи необхідним створення своєрідного антибільшовицького „санітарного кордону” від Балтійського до Чорного моря країни Антанти пішли на передачу Румунії різних територій керуючись при цьому не інтересами різних етнічних груп, що на них проживали, а геополітичними інтереси європейських держав. За рішеннями Паризької мирної конференції Румунія приєднала до своєї території Трансильванію, Бессарабію, Буковину, частину Банату, значно збільшивши свою територію.

Список посилань

- ¹ Agrigoroaiei I. Semnificația și finalitatea neutralității României (1914-1916) // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară (București-Sibiu, 3-6. IX. 1996). - București, 1997. - P. 73.
- ² Vlad I. Budapesta și pericolul întrării României în război // Acta III. - P. 49-50.
- ³ Arhivele Naționale ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale. – Fond Președenția Consiliului de Miniștri. – Dos. 126/1920-1935, – F. 127-128; Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. - Чернівці: Золоті літаври, 1999. - С. 277.

- ⁴ Preda D., Alexandrescu V., Prodan C., În apărarea României Mari. Campania Armatei Române din 1918-1919. - București: Ed. Enciclopedică, 1994. - P. 29.
- ⁵ Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. – М.: Международные отношения, 1991. – С. 128.
- ⁶ Hacman S., Fisanov V. Bucovina la intersecția intereselor naționale și geopolitice la sfârșitul primului război mondial // Acta Musei Porolissensis. XXII. - 1998. - P. 603.
- ⁷ Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. - Вип. I. 1993. - С. 146 - 147.
- ⁸ Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ș. a. O istorie a românilor: Studii critice. - Cluj-Napoca: Fundația culturală Română, Centrul de Studii Transilvănene, 1998. - P. 220.
- ⁹ Цит. за: Constantiniu F. Dictatul de la Moscova (26-28 iunie 1940) și relațiile sovieto-germane // Revista istorică. - Tom III. 1992. - Nr. 1-2. - P. 24.
- ¹⁰ Цит. за: Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ... Op. cit. – P. 220.
- ¹¹ Preda D. Româna și Antanta. Avaturile unei mici puteri într-un război de coaliție 1916-1917. - Iași: Institutul European, 1998. - P. 81-82.
- ¹² 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român: Documente externe. - București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983. - Vol. 2. 1916-1918. - P. 812 -813.
- ¹³ Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ... Op. cit. - P. 220.
- ¹⁴ Цит. за: Сазонов С. Воспоминания. – М.: Международные отношения, 1991. – С. 328-329.
- ¹⁵ Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ... Op. cit. - P. 221.
- ¹⁶ Сазонов С. Вказ. праця. – С. 328.
- ¹⁷ Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. - М.: Индрик, 1996. - С. 169-170.
- ¹⁸ Українське слово. - 1918. – 14 лют.
- ¹⁹ Українське слово. - 1918. – 15 лют.; 16 лют.
- ²⁰ Українське слово. - 1918. – 8 март. (березн.); Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot – sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia - Acta Musei Devensis. XXV. 1992-1994. - P. 774.

²¹ Діло. - 1918. - 10 мая (травн.); Українське слово. - 1918. - 9 мая (травн.).

²² Українське слово. - 1918. - 2 липн.

²³ Діло. - 1918. - 11 мая (травн.).

²⁴ Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. - București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. - Vol. 3. - P. 29-31; Діло. - 1918. - 6 падол. (листоп.).

²⁵ Politica externă a României: Dicționar cronologic / Coord. Calafeteanu I., Popișteanu C. și alții. - București: Ed. științifică și enciclopedică, 1986. - P. 166.

²⁶ Desăvârșirea unității național-statale... - P. 32 - 41.

²⁷ Цит. за: Stan C.I. Op. cit. - P. 777 - 779.

²⁸ Desăvârșirea unității național-statale... - P. 29 - 31; 223; 52 - 70.

²⁹ 1918 la români. - Vol. 1. - P. 765 - 767, 771 - 774.

³⁰ Desăvârșirea unității național-statale... - P. 47, 93, 159 - 160, 169.

Надійшла до редколегії 11.10.2004

Гакман С.М.

Сепаратный мирный договор Румынии со странами

Четверного Союза: мотивы, решения, итоги

В статье рассматриваются мотивы вступления Румынии в Первую мировую войну на стороне Антанты, причины ее поражения на фронтах. Автор анализирует условия сепаратного мирного договора Румынского Королевства со странами Четверного союза и его последствия.

Sergiy Gakman

Separate peace agreement between Romania and countries of quadruple alliance: motives, decisions, consequences

The motives of Romania's the First World War on the Entente's side reasons of it's failure on the fronts are shown in the article. The author analyses the conditions of separate Peace Agreement between Romanian Kingdom and the Quadruple Alliance countries and its consequences.

УДК: 94 (100) „1914 / 1919” : 358.4

Піддубний І.А.

Оснащення авіаційних підрозділів Росії та Австро-Угорщини та застосування авіації в бойових діях на Буковині у роки Першої світової війни

Початок Першої світової війни показав, що досить швидко техніка займе належне їй місце на полі бою. Практично з перших днів війни авіація використовувалася для ведення розвідки, а згодом - і для виконання бойових завдань. З метою виконання бойових завдань, пов'язаних зі спостереженням з повітря, в арміях воюючих сторін створювалися бойові повітроплавні та авіаційні підрозділи. На озброєнні в австрійських повітроплавних підрозділах були прив'язні сферичні аеростати французького виробництва та змійкові аеростати подовженої форми. Польові повітроплавні підрозділи формувалися для штабів армій, а особовий склад набирался з навчального відділу повітроплавного закладу у Відні. Штат таких підрозділів складався з 5 офіцерів та 70 солдатів¹. Загалом російський історик І.Черніков указує на те, що наприкінці 1912 р. імперське військове відомство мало лише 4 аеростати систем Парсєваля, Лебоді, Кертінга, Бемхеса². Того ж року авіаційні підрозділи імперії мали 16 машин різних систем. Загалом авіаційні підрозділи цісарської армії поповнювалися і моделями, виготовленими в країні. Так, 1913 р. інженери віденської фірми Я.Ленера розробили проект двомісного біплана „В”, який наступного року прийняли на озброєння під назвою В-І. Саме цю машину успішно застосовували на сербському та російському фронтах. У роки війни випускалися й інші модифікації цього літака. Загалом літаки цієї конструкції виконували розвідувальні польоти та бомбардували об'єкти і міста в Румунії, Північній Італії та на південному заході України³.

Окрім згаданого, використовували багатоцільовий біплан фірми „Ллойд Флюгцойг унд Моторенфабрик” „Ллойд” модифікацій С-II та С-III.

З 1916 р. за ліцензією в Австро-Угорщині випускали аероплан „Ганза-Бранденбург”, модифікацію якого С-I з 1916 р. почали використовувати на російському фронті⁴.

Успішно використовувався на фронті і біплан-розвідник

© Піддубний І.А., 2004

конструкції Е.Хейнкеля „Ганза-Бранденбург КОС”, який випускався в імперії під назвами „Фенікс” та „УФАГ”⁵. Російський історик І.Черніков зазначає, що після розпаду Австро-Угорщини „Фенікси” та „УФАГ”-и, які вціліли, були передані Італії, Румунії та Королівству сербів, хорватів і словенців⁶. В якості бомбардувальника використовували літак німецького конструктора Е.Хейнкеля „Ганза-Бранденбург” G-I. Ці літаки перебували на озброєнні впродовж січня – лютого 1917 р., але вже у квітні 1917 р. їх здали на бази для зберігання. Причиною відмови від аеропланів стали численні поломки машини. Більш успішним було використання австрійськими пілотами німецьких бомбардувальників „Гота” G-IV, яких закупили для потреб австрійських підрозділів у кількості 30⁷. Окрім згаданих аеропланів, на озброєнні австрійської армії були й німецькі винищувачі – моноплани „Фоккер” тип Е.І та тип А.З. Від німецьких машин вони відрізнялися кольором – зеленим або сірим на полотняних частинах. Носова частина до кабіни пілота була кольору нефарбованого, полірованого під „паморозь” металу⁸.

Російська авіація в Першій світовій війні була представлена літаками різних типів. Загалом, вступаючи у війну, Росія мала 244 бойових літаки у складі 6 авіаційних рот і 39 авіаційних загонів. Безумовно, більшість із них складали літаки французької конструкції „Ньюпор-4”, „Фарман-7”, „-15” „-16”. У малій кількості були представлені літаки „Моран-Парасоль” тип Д та „Депердюсен”. На час розгортання бойових дій більшість літаків були зношені, а пілоти не мали достатньої практики у здійсненні польотів у польових умовах. Саме цим Дузь П.Д. пояснює значні втрати літаків в авіаційних підрозділах 3, 5, 8 та 9 російських армій⁹.

У ході війни авіація вдосконалювалася, як упорядковувалося й керівництво її діями. Наприкінці 1915 р. було введено посаду начальника авіації фронту, якому підпорядковувався інспектор авіації фронту. Останній керував строювою та технічною стороною діяльності авіазагонів. У 1916 р. створено Управління військово-повітряної роти, яке виконувало здебільшого завдання в галузі постачання підрозділів¹⁰. Зростало й число авіаційних підрозділів, які поділялися на корпусні, армійські та винищувальні (1915 р.). Дещо пізніше з’явилися й артилерійські авіазагони. Такий поділ привів до появи нової класифікації літаків.

На липень 1917 р. армія мала 44 корпусних авіазагони, кожен з яких складався з 6 корпусних літаків, 6 артилерійських і 2 винищувачів. Як правило, на озброєнні вони мали літаки „Лебедь”, „Анаде”, „Кодрон”, „Буазен”, „Спад” та „Ньюпор”. Армійських загонів на середину 1917 р. було 12. У їх складі налічувалося 6 армійських літаків і два винищувачі. Здебільшого це були „Фарман-30”, „Фарман-27”, „Моріс-Фарман”. Використовували в підрозділах і багатомоторні літаки типу „Илья Муромец”. Винищувальна авіація мала на озброєнні літаки „Ньюпор” –10, -11, -12, -17, -21, а також „Моран”, „Спад” та „Сопвіч”. З 1915 р. на фронт стали поступати літаки „Буазен” з двигуном „Сальмсон” (130-150 к.с.) та „Моран” з двигуном „Рон” (80 к.с.), які мали радіус дії 200-300 км¹¹. У 1917 р. до авіазагонів стали поставляти літаки вітчизняного виробництва типу „Декан”, які споруджували на заводі Анатра в Одесі. На заводі „Дукс” збирали літаки „Фарман-30” з двигуном „Сальмсон” потужністю 160 к.с. Вважають, що літаки „Декан” мали деякі переваги над літаками „Буазен”, хоча не були позбавлені недоліків. Загалом це були біплани типу „Альбатрос” зі швидкістю 130 км/год, які використовувалися для корегування артилерійського вогню та розвідки¹².

Від початку бойових дій перед російською авіацією ставили завдання ведення оперативної розвідки, як правило, ближньої, тоді як глибоку розвідку мала проводити кіннота. Однак практика показала можливість застосування авіації для глибокої розвідки тилу ворога та її стали застосовувати для такої на глибину 300 – 400 км, як правило, використовуючи літаки типу „Илья Муромец”. Розвідку проводили як поодинокими літаками, так і авіазагонами. Результати розвідки повідомляли наземним підрозділам за допомогою вимпелів, які скидали в розташуванні своїх військ. Поряд із завданнями розвідки виконувалися і завдання зв’язку. Також одним з перших завдань, які виконувалися вже на початку війни, стало бомбардування. Щоправда, різні літаки могли нести різну кількість бомбового навантаження: „Ньюпор” – одну 4-кілограмову або 2 двокілограмові бомби; „Фарман” – 24 кг бомбового навантаження. Наприкінці війни літаки типу „Илья Муромец” мали на озброєнні й 640-кілограмову бомбу¹³. Розвиток завдань авіації змусив російське командування забезпечувати літаки засобами зв’язку, тому в ході війни на літаках стали встановлювати радіостанції, які могли мати радіус дії 15-30 км¹⁴.

Планували встановити радіостанції майже на всі літаки, окрім винищувачів.

Крім аеропланів, у російській армії досить широко використовували і дирижаблі та аеростати. Безумовно, найактивнішими в цьому плані стали німці, які з перших днів війни використовували свої LZ для завдання бомбових ударів по Лондону, Антверпену та Парижу¹⁵. На Східному фронті цеппелін застосували 15 серпня 1914 р. для завдання бомбового удару по захопленій російськими військами станції Млава у Східній Пруссії. Втрати були досить високими і, за даними П.Дузя, в одній з двох братських могил поховали 42 людини. В результаті нальотів дирижаблів на станцію будівля вокзалу була зруйнована¹⁶.

В російських повітроплавних підрозділах на озброєнні знаходилося 14 керованих аеростатів. Лише чотири з них („Альбатрос”, „Астра XIII”, „Клеман-Баяр V”, „Парсеваль - XIV”) крупні об'ємом близько 10 тис. м³ та нової конструкції (1913 р.), тоді як решта - застарілої конструкції. Дирижаблі придавалися повітроплавним ротам і використовувалися у бойових діях. Найуспішнішою вважалася бойова діяльність дирижаблів „Кондор” і „Беркут” зі складу 2-ої повітроплавної роти у фортеці Брест-Литовський¹⁷. Однак бойова робота керованих дирижаблів велася здебільшого на Північному та Західному фронті¹⁸. Окрім керованих аеростатів, на озброєнні російська армія мала спостережні станції зі змійковими та сигнальними аеростатами. Останні використовувалися для артилерійського спостереження та ближньої розвідки і на початок війни було 46 змійкових аеростатів у складі 11 повітроплавних частин, здебільшого фортечних (Ковенська, Гродненська, Новогеоргіївська, Осовецька, Брест-Литовська, Карська, Владивостоцька фортеці)¹⁹. Проте на початку війни реально обслуговувати армію могли дві польові повітроплавні роти, які мали спостережні станції. Згодом для обслуговування діючої армії зі складу повітроплавних рот фортець виділили окремі змійкові аеростати та придали їх стрілецьким корпусам.

Повітроплавні частини підпорядковувалися безпосередньо начальникам штабів фортець і корпусів і мали виконувати завдання розвідки. Лише на початку 1915 р. аеростати стали використовувати для коригування артилерійського вогню, і на вимогу командирів корпусів аеростати стали передавати у підпорядкування командирів артилерійських дивізіонів. На

середину 1915 р. було сформовано близько 25 польових повітроплавних рот, і до складу кожної армії вводили 2-3 такі роти²⁰.

Поступово основною формою застосування аеростатів стала їх взаємодія з артилерією. Спостереження проводили з відстані 7-9 км від батарей ворога і за гарної видимості ворожі батареї виявляли на віддалі 12-14 км, після чого відбувалося коригування вогню важкої артилерії. Спостерігачі стверджували, що дротяні загородження спостерігалися на віддалі до 10 км, а обози та батареї можна було бачити на віддалі 10-12 км²¹.

Бойова робота прив'язного аеростата ставала потрібною та необхідною, і її не могли замінити аероплани. Аеростат перебував у повітрі більший проміжок часу, міг підтримувати по телефону постійний зв'язок з артилерійським командуванням. Проте відшукання цілей та пристрілка були результатом спільної бойової роботи спостерігачів аеростата та пілотів²². Стабілізація фронту навесні 1916 р. привела до частого застосування аеростатів на Північному та Західному фронтах. Все частіше змійкові аеростати тут застосовували і німці. У 1916 р. відбувалися навіть артилерійські дуелі зі участю прив'язних аеростатів. Будучи великими за розмірами, аеростати ставали мішенню для ворожої артилерії. Ворожі артилеристи вели вогонь на враження і по місцях розташування лебідок²³.

З розвитком винищувальної авіації аеростати ставали легкою здобиччю пілотів. Так, у районі Тернополя німецький пілот Ціммерман збив 15 змійкових аеростатів, які коригували вогонь російської артилерії. Пілота збили лише тоді, коли він атакував спеціально замінований аеростат, заряд якого приводився в дію з землі. Всього за 1916 р. німці знищили 6 аеростатів, а в 1917 р. – 48²⁴. У ході війни аеростати вдосконалювалися, що виливалося у збільшення їх об'єму з 750 до 850 м³ та можливості використання аеростатів упродовж 7-12 днів для підйому 2 спостерігачів на висоту 800-1000 м. У тих умовах подальше збільшення об'єму оболонки аеростатів вважали нераціональним, бо зростало витрачання хімічних засобів на видобування водню. Військове відомство зі свого боку обмежило кількість водню для однієї спостережної станції 4 тис. м³ на рік. Щоправда, в 1917 р. на фронті з'явилися аеростати системи “Парсеваль” об'ємом 1000 м³. Восени 1917 р. у Франції закуплено кілька аеростатів системи „Како”, які

піднімалися вище від звичайних прив'язних аеростатів, але мала їх кількість не могла розв'язати всіх проблем.

Досить скрутним було становище і з наземною матеріальною частиною. Так, на початок війни повітроплавні підрозділи мали лише 37 моторних лебідок, тоді як основними були лебідки на кінній тязі, виробництва заводу „Дюфлон”. Ці лебідки мали суттєві недоліки – низьку прохідність і слабкий двигун, так що при сильному вітрі для здійснення посадки аеростата доводилося залучати команду з 45 солдатів. Нерідко двигун лебідки ламався. У 1917 р. лебідки на кінній тязі замінили на лебідки Адміралтейського суднобудівного заводу на шасі півторатонного вантажного автомобіля „Уайт” з двигуном потужністю 40-45 к.с. та швидкістю зниження 4,5 м/с. Для порівняння зазначимо, що у Франції використовували двомоторні автолебідки системи Сакканея з двигунами по 70 к.с. кожен. У Німеччині лебідки з двигунами 80 – 100 к.с., які дозволяли знижувати аеростат зі швидкістю 8 м/с²⁵.

Для наповнення оболонки аеростата газом використовували польові сіліколеві газовидобувні апарати „Оксиліт”, закуплені у Франції. При використанні сіліколю, їдкого натру та води за годину виробляли 300 м³ газу. Один апарат обслуговували 10 – 15 осіб. Також застосовували лужно– алюмінієві апарати вітчизняного виробництва, які обслуговувалися 30 солдатами та давали за годину 100 м³ водню²⁶.

У першій половині 1917 р. повітроплавні роти були переформовані на армійські та корпусні повітроплавні загони. Останні звели у повітроплавні дивізіони. Кожен фронт мав повітроплавний парк, який проводив ремонт матеріальної частини та постачав хімічними матеріалами. Організаційна структура у повітроплавних підрозділах стала такою ж, як у авіаційних. Наприкінці бойових дій у діючій армії налічувалося 88 повітроплавних загонів (59 корпусних і 29 армійських), які мали на озброєнні близько 200 змійкових аеростатів. У складі фронтових повітроплавних частин і парків було 700 офіцерів, 28 тис. солдатів²⁷. Для порівняння зазначимо, що на Західному фронті у французькій армії на 1 км фронту припадав 1 аеростат і станом на 1917 р. Франція мала 76 повітроплавних рот з 2-3 спостережними станціями кожна (проти 4 рот у 1914 р.). Англія збільшила число повітроплавних частин з 4 до 83, Німеччина з 10 взводів до 186

фронтових та 14 тилових. До того ж у союзників Росії станції зі змійковими аеростатами прикривалися вогнем зенітної артилерії та винищувальною авіацією²⁸.

З розвитком авіації та розширенням її застосування в бойових умовах розвивалися й засоби боротьби з авіацією наземних підрозділів. Власне ідея зенітної артилерії зародилася ще напередодні Першої світової війни, коли на заводі Пюто виготовили гармату, здатну вести вертикальний обстріл і встановлену на автомобільному лафеті. Якщо на початку війни Франція мала одну таку гармату, то війну вона закінчила з 400²⁹.

Дещо відставала від своєї союзниці Росія. Хоча у березні 1915 р. на Путилівському заводі у Петрограді виготовили перші 4 зразки зенітних гармат системи Ф.Лендера та В.Тарновського, до кінця війни у військах було лише 76 зенітних гармат. Це змушувало прилаштовувати для зенітної стрільби тридюймові гармати на саморобних станках і тумбових установках. Усього було задіяно 858 польових тридюймових і морських 75-мм гармат. У Німеччині для стрільби по повітряних цілях застосовували 77- мм гармату, а також 100-мм гармати зразка 1904 р. і малокаліберні 37-мм морські гармати на рухомих платформах.

Станом на 1917 р. уже сформувалися основні вимоги до зенітної артилерії. Так, малокаліберні гармати (37-45-мм) призначалися для боротьби проти цілей на невеликій висоті та аеростатів; гармати середніх калібрів (75-90-мм) – для боротьби проти літаків на великій висоті та охорони бойових порядків піхоти, у зв'язку з чим їх прагнули встановлювати на автомобільні установки; важкі зенітні гармати (понад 90-мм) призначалися для охорони тилу³⁰.

На території Буковини бойове застосування авіації, за твердженням чернівецького історика В.Заполовського, почалося у 1915 р. 3 червня 1915 р. (н.с.) Чернівці вже не раз зазнавали з боку росіян повітряних нападів.

З літаків на місто скидалися бомби та металеві „стріли” – зброєю для ураження живої сили. Та разом з тим не обходилося і без жартів. Зокрема, 6 червня 1915 р. чернівчан, які знаходилися на площі Ринок, налякав скинутий з літака предмет. Ним виявилася бляшана пластина, загорнута у полотно. Всередині цього пакунка лежала записка: „Привіт громадянам і гарненьким громадянкам міста Чернівців. 24 травня 1915 р. Російський пілот”³¹.

Розгортання бойових дій вело лише до ускладнення ситуації, яка особливо серйозною для австрійських військ стала наприкінці червня 1915 р. Вже тоді авіація могла виконувати різні завдання, то ж коли в Чернівцях 8 липня 1915 р. перебував Верховний головнокомандувач ерцгерцог Фрідріх Йозеф, у повітря було піднято 4 аероплани з метою відбиття можливого повітряного нападу росіян³². І не дивно, адже дії авіації значно активізувалися і пізніше прикордонні села Буковини зазнавали авіаційних бомбардувань. У цей час було застосовано і бомбардування у пікіруванні, що, зокрема, у буковинському небі здійснив російський пілот Шадський, який літав на „Ньюпорі” у складі 30-го авіаційного загону. Він у липні 1915 р. у районі м. Чернівці виявив австрійський змійковий аеростат, що знаходився на землі. Пілот увійшов у піке з висоти 1200 м і трьома бомбами знищив аеростат, після чого вийшов із піке та спланував до російських позицій³³.

Мали місце й інші напади з повітря на територію, зайняту австрійськими військами. Так, згідно з даними чернівецького історика В.Заполовського, управа Заставнівського повіту повідомляла у Чернівці, що 13 серпня 1915 р. російські літаки бомбардували с. Вікно та що під час нальоту були втрати серед людей та тяглової сили³⁴. Згодом, 22, 23, 25 та 28 вересня російські аероплани бомбардували залізничний вокзал і саме місто, хоча помітних руйнувань і не було завдано. Успішнішим був наліт 7 жовтня 1915 р., коли 5 аеропланів скинули на місто 23 бомби, в тому числі 7 запалювальних. У відповідь австрійська авіація завдала бомбових ударів по ворожій території і 29, 30 вересня, і 1 жовтня 1915 р. було здійснено нальоти на Кам'янець-Подільський. 19 листопада того ж року австрійці бомбардували російське летовище біля Ліпкань, звідки здійснювали нальоти на австрійську територію російські літаки. Використання авіації стало таким звичним, що, за свідченням очевидців подій, мешканці Чернівців уже могли легко розрізнити свої та ворожі аероплани³⁵.

7 січня 1916 р. австрійці застосували авіацію для проведення розвідки ближніх тилів ворога³⁶. Бойове застосування авіації полягало також у недопущенні використання ворогом засобів для повітряного спостереження, яким були змійкові аеростати. Так, коли росіяни 13 січня 1916 р. для коригування артилерійського вогню підняли в повітря кулю, австрійці застосували аероплан, пілот якого завдав значних ушкоджень згаданій кулі. Того ж дня, за

даними В.Заполовського, австрійцем було підбито „російський моноплан французького виробництва”³⁷.

Напередодні Брусилівського наступу 1916 р. австрійці та росіяни широко використовували авіацію для проведення оперативної та тактичної розвідки, коригування артилерійського вогню під час контрбатарейної боротьби, здійснення штурмових нальотів. Однак якщо росіяни завдавали бомбових ударів по Чернівцях, то австрійці бомбардували міста Кам'янець-Подільський, Хотин, Мельницю-Подільську та с. Динівці. Причиною цього було розташування важливих військових об'єктів у вказаних населених пунктах: штабу IX армії у Кам'янці-Подільському; 14-го авіазагону - у Хотині, 9-го – у Мельниці-Подільській та 30-го – у с. Динівці³⁸.

У квітні 1916 р. австрійські літаки зробили спробу завдати бомбового удару по місці огляду російських військ, що здійснювався біля м. Жванець царем Миколою II. В бою взяли участь російські аероплани, що чергували в повітрі, які не пропустили ворожі літаки. Щоправда, двом австрійським літкам вдалося прорватися і під щільним вогнем зенітних батарей скинути в районі огляду кілька бомб. Інший аероплан завдав бомбового удару по об'єктах у самому Жванці³⁹.

Вдосвіта 14 квітня 1916 р. на північний схід від Чернівців відбувся двогодинний повітряний бій, в якому росіяни втратили один біплан, що впав на нічийній смузі біля боянського лісу. За даними командира 11 авіаційної роти гауптмана О.Йндри до складу російської групи входило 8 аеропланів. З офіційних повідомлень, на які посилається В.Заполовський, виходило, що 4 аероплани були змушені повернути через вогонь протиаеропланних батарей, тоді як решта скинули в районі приміського села Жучка та на передмістя Клокучка й Калічанка бомби, не завдавши серйозної шкоди.

З австрійського боку в бою взяли участь 2 аероплани⁴⁰.

Успішними були дії австрійських пілотів і в бою 3 травня 1916 р., коли під час розвідувального польоту над Бессарабією пілот австрійського аероплану збив літак російського пілота, змусивши його напарника припинити переслідування⁴¹.

Інтенсифікація бойових дій привела до ширшого застосування авіації у боях, що особливо проявилось у період „брусилівського прориву” 1916 р. Ось що згадував мешканець Чернівців М.Гарас:

„Аж з весною 1916 р., із звісною „брусіловою” офензивою, коли ворожі літаки - „бомбарі” почали частіше навідувати місто, то й з наукою був кінець. Не можна було більше втримати молоді у класі. З кожним вибухом бомби тремтіла вона з нетерпеливості, коли вже випустить їх учитель домів, а побільше з цікавості, щоб видіти, де впаде бомба. Стоїть дівтора, бувало, гуртками на вулиці й придивляється, як ворожих літаків обстрілюють шрапнелями; а як з літака повертиться вділ бомба, то в своїй наївності - бігцем щодуху в напрям, де впала бомба, щоб видіти її страшенні наслідки...”⁴².

На час операцій у липні-серпні 1916 р. на Південно-Західному фронті було зосереджено близько 100 літаків. З них у складі ІХ армії було 28 та у складі VIII, XI та VII – 50 літаків. Проте більша частина літаків цих армій була не придатна до виконання бойових завдань, у зв'язку з чим лише авіація ІХ армії могла повноцінно діяти. Підрозділи ІХ російської армії мали перед своїм фронтом VII австрійську армію, у складі якої діяли 4-5 авіавідділень по 5-8 літаків кожне, що в сумі складало близько 30–40 літаків. За даними полонених, австрійська авіація розташовувалася так: 29-те авіавідділення – Фельше Вішо, 13-те – Чин Середа, одне – в Олах Топище, одне – в Дорна Ватрі. Головна увага австрійського командування була зосереджена на південній ділянці фронту.

Чернівецький історик В.Заполовський повідомляє, що росіяни мали різні дані стосовно авіаційних підрозділів у складі австрійської VII армії. Так, за одними даними, це було 4-5 авіаційних відділів із загальною кількістю 30-40 аеропланів (по 5-8 літаків кожен), за іншими даними, у складі армії було 28 літаків. За його ж даними, на Буковині діяли 2 авіаційні роти, на озброєнні яких були літаки німецького виробництва „Румплер-Таубе” та „Альбатрос”. Також В.Заполовський стверджує, що росіяни не знали точного розташування австрійських авіаційних підрозділів, хоча 11 авіаційна рота мала польові бази на північ та на південь від Чернівців⁴³. Авіацію російської ІХ армії звали в один авіадивізіон, який мав 5 авіазагонів, розташованих так: 26-й – на аеродромі Борщева, 16-й – у Турильче, 9-й – у Мельниці, 14-й – у Хотині та 30-й – у Динеуць. Після того як фронт просунувся на захід авіазагони, за наказом командувача ІХ армії, перебазувалися на нові аеродроми.

3 травня 1916 р. кожен з авіазагонів мав завдання розвідки у конкретному районі. Дані розвідки одного з авіазагонів

перевірялися пілотами іншого загону. Найважливіші об'єкти розвідувалися кількома підрозділами. Так, залізничні станції Заліщики, Чернівці, Заставна розвідувалися одночасно двома загонами, розвідка залізниці на дільниці Коломия – Чернівці здійснювалася трьома загонами⁴⁴.

На озброєнні авіадивізіону ІХ армії були літаки типу „Лебедь”, „Парасоль”, „Вуазен”, а також трофейні німецькі та австрійські літаки. Радіус дії літаків складав 100 – 150 км при польотній швидкості 80–120 км/год. Максимально в повітрі літаки могли перебувати впродовж 4-х годин. Найбільша висота польоту – 3 тис. м. Разом з тим підрозділ був недоукомплектований особовим складом. У ньому було 29 пілотів і пілотів – спостерігачів, що дозволяло одночасно обслуговувати 14–15 літаків⁴⁵.

Основним видом бойової роботи авіації на даній дільниці залишалася розвідка й ефективність бойової роботи перевірялася не лише кількістю бойових вильотів, але й кількістю виявлених ворожих батарей. Так, упродовж 1 січня – 6 липня 1916 р. 30-й авіазагін здійснив 30 розвідок, налітавши 43 год 40 хв. 9-й авіазагін упродовж травня 1916 р. виявив 36 ворожих батарей. Завдання на розвідку давалося через начальника розвідувального відділу армії генерал-квартирмейстером і його зміст міг бути таким: „Заставна.13.6.16 року. Командиру 16 авіазагону. Генкварм наказав звернути особливу увагу на розвідку Коломийського залізничного вузла з боку Делятин та Отинь. Підпис: Підполковник Ракітін”⁴⁶.

Пілотам ставилися завдання і з розвідки наявності військ у певних пунктах, про рух військ дорогами, скупчення поїздів на станціях, визначення артилерійських позицій, установлення наявності дротяних загороджень. Розвідка поділялася на розвідку ближнього тилу, розвідку позицій та розвідку глибокого тилу. Остання включала виявлення об'єктів не ближче 16 км від лінії фронту. Для виконання цих завдань виділяли, як правило, літаки типу „Фарман”. Розвідку виконували групою в три літаки, де два літаки прикривали розвідника. Ближня розвідка виконувалася літаками „Вуазен” та „Фарман-22”⁴⁷. Результати розвідки та пристрілки часто повідомлялися до штабу армії у формі схеми в масштабі 1:75 000 або ж наносилися на карту⁴⁸.

Нерідко пілоти, вилітаючи в розвідку, брали з собою авіабомби. Так, 5 червня 1916 р. пілот Сапожников і пілот-спостерігач Єгоров під час повернення з розвідки скинули одну 16-

кілограмову бомбу на станцію Заставна та одну – на обоз недалеко від лінії фронту⁴⁹.

Проте й австрійська та німецька авіація застосовували у цей же період штурмові дії проти наземних підрозділів. Так, 18 червня 1916 р. 43 ополченська дружина, яка проводила саперні роботи під Чернівцями, була атакована ворожим літаком і з висоти 60 –70 м обстріляна з кулемета. Хоча не було жодних втрат, дружинники повтікали⁵⁰.

Здійснення розвідки нерідко супроводжувалося сутичками з ворожими літаками. В цілому авіація IX армії здійснила за час Брусиловського наступу 102 вильоти, що в середньому на один авіагін складало 18 – 24 вильоти. Якщо перед початком операції були заборонені впродовж двох днів вильоти, то за перший день операції авіація здійснила 6 вильотів. За час операції в повітряних боях було збито 3 ворожі літаки та втрачено 1 власний⁵¹.

З Буковиною пов'язана й доля одного з перших військових авіаторів Австро–Угорщини. Уродженець с. Берегомет нинішнього Кіцманського району Чернівецької області поручник Євген Лупул брав участь у бойових діях і, за даними М.Ярового, загинув від вибуху бомби, яку мав узяти на борт аероплану перед бойовим вильотом⁵².

Говорячи про перших, варто згадати й пілота Яна Обешло, чеха за походженням, доля якого і нині цікавить дослідників. Народився Я.Обешло 15 квітня 1893 р. у Козоїдках у родині селянина-середняка. Навчався у школі в Козоїдках та у міській школі у Новому Буджові, де закінчив також промислову школу. Близько 1911 р. батько Ф.Обешло за 12 тис. крон купив сину літак. Спілкувався Я.Обешло з В.Бартеллем і виконував короткотривалі польоти в Клатовех. Про В. Бартелла також відомо, що 1911 р. він був присутній у Пардубіцах, саме тоді, коли тут здійснювали польоти Я.Кашпар та Чигак, то ж міг познайомитися з інженером Я.Кашпаром⁵³.

У 1915 р. Я.Обешло розпочав свою військову службу і після завершення навчання у пілотській школі 14 серпня 1915 р. був відправлений у Фогстдорф, а пізніше потрапив на Буковину. Як пілот виконував тут завдання до 30 листопада 1916 р. З 1 грудня 1916 р. переведений на італійський фронт, де пілотував „Флік G-1” (бомбардувальник). Пілот виконав 18 розвідувальних польотів та отримав поранення⁵⁴. Лікування тривало з 6 червня по 14 серпня

1917 р. і в цей час Я.Обешло був нагороджений срібною медаллю „За хоробрість” 2 класу. З 17 серпня 1917 р. пілот отримав призначення на румунський фронт у Марморош-Сігет, де пілотував „Флік-30”. Пілот виконував завдання також у Акна-Слатіна, Кесді та Чернівцях. Під час виконання одного з бойових завдань на румунському фронті 14 жовтня 1917 р. фельдфебель Я.Обешло був збитий під час бою з двома ворожими літаками біля Оберміллешутц (район Редеуць) і впав за лінією фронту. Похорон убитого пілота відбувся 16 жовтня 1917 р. у м. Сучава⁵⁵.

З підписанням у листопаді 1917 р. перемир'я між Австро-Угорщиною та Росією припинилися активні бойові дії на території Буковини, і лише у часі розпаду монархії Габсбургів та окупації Буковини військами королівської Румунії знову у бойових діях брала участь авіація. Цього разу аероплани румунських королівських повітряних сил виконували нескладне завдання - над найважливішими населеними пунктами розповсюджували листівки з повідомленням, що румунські королівські війська вступають на Буковину на заклик Румунської національної ради з „метою захисту життя, майна та свободи мешканців краю”. 8 листопада 1918 р. такі листівки було розкидано і над Чернівцями⁵⁶.

Тут необхідно зауважити, що військово-повітряні сили Румунії на цей час уже мали кількарічну історію. Засновані 15 серпня 1915 р. на час вступу Румунії у війну, вони нараховували 44 аероплани, 100 пілотів та 64 пілоти-спостерігачі⁵⁷. Станом на 1917 р. військово-повітряні сили Румунії мали на озброєнні винищувачі „Ньюпор” кількох модифікацій, бомбардувальники „Бреге” та „Бреге-Мішелін”, розвідувальні літаки та бомбардувальники „Кодрон”, „Сопвіч”, „Фарман”⁵⁸. Після окупації Буковини до Чернівців перевели 10-ту авіаескадрилью зі складу III повітряної групи „Галац”, на озброєнні в якій були винищувачі „Ньюпор”⁵⁹.

Це було пов'язано з тим, що на території України тоді велися бої і Румунія брала участь у бойових діях проти Української Галицької армії на Покутті. Наблизилися до кордонів Румунії й більшовицькі війська. 16 серпня 1919 р. командир полку „Штефан Великий” віддав наказ розповсюдити по громадах Заставнівського повіту наказ №4 командира IV армійського корпусу О. Лупеску. Зміст наказу полягав у тому, щоб цивільні мешканці та військовики вживали всіх заходів з метою арешту більшовицьких пілотів, які б робили вимушені посадки на території повіту. Невиконання цього

наказу вело до звинувачення у шпигунстві⁶⁰. Розпорядження було викликане наближенням до території Румунії бойових дій і мало частковою метою усунення загрози втручання у її внутрішні справи ззовні. Та поряд з цим саме румунські військовики захопили у 1919 р. один з шести авіазагонів армії УНР⁶¹.

Окремі дані свідчать про те, що румунські авіатори у Чернівцях вже від початку 1919 р. користувалися певною увагою. У березні того року авіатори влаштували виставу у повітрі і чернівчани могли спостерігати за майстерними вправами пілотів, які управляли такими ж літаками, що свого часу принесли славу французьким авіаторам⁶². Проте не всі польоти були вдалим, і 22 серпня 1919 р. в авіакатастрофі загинув румунський пілот сублокалтенент Кароль Паукер. Під час його похорону 26 серпня 1919 р., після відспівування тіла у Кафедральному соборі жалобну процесію до Руського кладовища супроводжували і літаки, з яких скидали квіти. Промовляли і колеги загиблого, які згадали про його 150 вильотів та 10 повітряних боїв, а також про участь К.Паукера у боях під Мерешешть та Ойтуз⁶³.

Загалом у роки Першої світової війни на Буковині в різній мірі застосовували авіацію для виконання основних завдань – розвідки, бомбардування та ведення повітряних боїв. Застосування авіації продемонструвало можливості розвитку авіації відповідно до загальних тенденцій, притаманних авіації європейських країн початку ХХ ст.

Список посилань

- ¹ Черников И.И. Гибель империи. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: “Terra Fantastica”, 2002. – С. 318 - 320.
- ² Там само. – С. 321.
- ³ Там само – С. 321 - 323.
- ⁴ Там само. – С. 323 - 324.
- ⁵ Там само. – С. 328.
- ⁶ Там само. – С. 329.
- ⁷ Там само. – С.330 - 332.
- ⁸ Дуленко С., Роздяловский С. Шагнущий на тропу войны (монопланы Фоккера) // Мир моделей. – 2003. –1(7). – С.17 - 18.
- ⁹ Дузь П.Д. История воздухоплавания и авиации в СССР. Период первой мировой войны (1914-1918 гг.). – М.: Оборонгиз, 1960. – С. 9 - 11.

- ¹⁰ Там само. – С.20 - 21.
- ¹¹ Там само. – С.19 - 20.
- ¹² Там само. – С. 34.
- ¹³ Там само. – С.15 - 16.
- ¹⁴ Там само. – С. 26 - 27.
- ¹⁵ Там само. – С. 93 - 108.
- ¹⁶ Там само. – С. 98.
- ¹⁷ Там само. – С. 99 - 101; Дирижабли на войне / Сост. В.А.Обухович, С.П. Кульбака. – Москва - Минск: Харвест – ООО “Изд-во АСТ”, 2000. – С. 379.
- ¹⁸ Див.: Дузь П.Д. История воздухоплавания и авиации в СССР. Период первой мировой войны (1914-1918 гг.). – М.: Оборонгиз, 1960. – С.102-103; Дирижабли на войне / Сост. В.А.Обухович, С.П.Кульбака. – Москва - Минск: Харвест – ООО “Изд-во АСТ”, 2000. – С. 382 - 388.
- ¹⁹ Дузь П.Д. Вказ. праця. – С.107 - 108.
- ²⁰ Там само. – С. 108 - 109.
- ²¹ Там само. – С. 109.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – С. 111.
- ²⁴ Там само. – С.113.
- ²⁵ Там само. – С.115 - 116.
- ²⁶ Там само. – С.116.
- ²⁷ Там само. – С.114.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Шокарев Ю.В. Артиллерия – М.: ООО “Изд-во АСТ”: ООО “Изд-во Астрель”, 2001. – С.175.
- ³⁰ Там само. – С.175 - 176.
- ³¹ Цит. за: Заполовський В. Повітряні бої над Чернівцями в 1915 р. // Буковина - мій рідний край. Історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. Матеріали. - Чернівці: Прут, 1996. - С.17.
- ³² Заполовський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914-1918. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.85.
- ³³ Дузь П.Д. Вказ. праця. – С. 17.
- ³⁴ Заполовський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914-1918. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.83 - 84.
- ³⁵ Там само. – С. 87.

³⁶ Там само. – С. 99.

³⁷ Там само. – С.101.

³⁸ Там само. – С.110.

³⁹ Там само. – С.111.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Гарас М. Ілюстрована історія товариства “Українська Школа”: 1887-1937. - Чернауць, 1937. - С.126.

⁴³ Заповольський В.М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914-1918. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.110 - 111.

⁴⁴ Назин И., Бараков И., Латышев А. Авиация в Брусиловском прорыве // Военно-исторический журнал. Орган Народного комиссариата обороны Союза ССР. – 1940. - № 12 (17). – С.110 - 111.

⁴⁵ Там само. - С.111 - 112.

⁴⁶ Цит. за: Назин И., Бараков И., Латышев А. Авиация в Брусиловском прорыве // Военно-исторический журнал. Орган Народного комиссариата обороны Союза ССР. – 1940. - № 12 (17). – С.113.

⁴⁷ Там само. – С.113 - 114.

⁴⁸ Там само. – С.116.

⁴⁹ Там само. – С.114.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – С.117.

⁵² Яровий М. Перший льотчик імперії похований у Берегометі // Доба. – 2004. – 5 бер.

⁵³ Vasiček R. Kdo sestřelil Jana Obešlo 14 října 1917? // Historie a plastikové modelářství. – 1999. - № 5. – S. 17.

⁵⁴ Там само. – С. 18.

⁵⁵ Там само. – С. 19.

⁵⁶ Nistor I. Intrarea armatei române în Bucovina (1918) și cooperarea ei cu celelalte instituții de stat pentru educarea straturilor sociale // Zece ani de la unire.- Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928.- P.39-40.

⁵⁷ Romanian wings the war //Aeronautica. Magazin. - 1995. - 7 iunie. - P. 8.

⁵⁸ Там само. – С.10.

⁵⁹ Там само. – С.11.

⁶⁰ Державний архів Чернівецької області. - Префектура Заставнівського повіту. - Ф.18. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.1 - 2.

⁶¹ Савин В.С. Авиация в Украине: Очерки истории. - Харьков: Основа, 1995. - С.90.

⁶² Glasul Bucovinei. - 1919. - 12/25 martie.

⁶³ Glasul Bucovinei. – 1919. - 24, 28 august.

Надійшла до редколегії 22.10.2004

Поддубный И.А.

Оснащение авиационных подразделений России и Австро-Венгрии и применение авиации в боевых действиях на Буковине в годы Первой мировой войны

В статье на основании опубликованных материалов раскрывается состав русских и австрийских авиационных подразделений. Автор описывает боевые действия авиации на Буковине в годы Первой мировой войны. Обращается внимание на личности авиаторов австрийских военно-воздушных сил, судьба которых была связана с Буковиной.

Ihor Piddubnyi

The Equipment of Air Sub-Units in Russia and Austria-Hungary, the Use of Aircraft in Military Actions in Bukovyna during the First World War

The structure of Russian and Austrian air sub-units is disclosed in the article on the basis of published materials. The author depicts the aircraft military actions in Bukovyna during the First World War. A considerable attention is paid to the personalities of Austrian aircraft aviators, whose destiny was closely associated with Bukovyna.

УДК: 94 (477. 8) „1914 / 1919”

Брицкий П.П.

Західноукраїнські землі у роки Першої світової війни

Перша світова війна, що спалахнула 19 липня (1 серпня за н. ст.) 1914 р. принесла не тільки величезні, катастрофічні руїни. Її наслідками були й небувалі соціальні потрясіння у світовій

історії. Вона привела до докорінних змін у політичній системі світу, передусім у Європі. Це крах трьох європейських імперій - Російської, Австро-Угорської й Німецької, виникнення нових держав з республіканською формою правління. В одних з них установилася демократична форма правління, в інших - авторитарні режими. Сталися зміни і в соціально-економічній сфері, в ідеологічних поглядах на напрямки суспільного розвитку суспільства.

Ця війна спричинила тяжкі жертви й трагічні наслідки українському народові. Українські землі опинилися в епіцентрі боротьби імперіалістичних держав, кожна з яких у стратегічних планах переслідувала мету прилучення їх частини до своєї імперії. Німеччина прагнула відірвати від Російської імперії Україну, Прибалтику та частину Польщі. Австро-Угорська монархія намагалася не тільки зберегти своє панування в Галичині, Буковині й Закарпатті, але й розширити свої володіння за рахунок Волині й Поділля. Російська імперія, навпаки, прагнула приєднати землі австро-угорської України. Отже, українське питання стало міжнародною проблемою.

Підкреслимо, що владні структури обох імперій - Австро-Угорської та Російської - вбачали в українцях небезпечних ворогів. І ті, і інші з перших днів війни чинили репресії, переслідування і т.п. Так, австрійські власті за підозру в шпигунстві ув'язнили тисячі українців, проводили поголовні обшуки, нещадно розправлялися з русофілами.

Ще більш сувору антиукраїнську кампанію здійснював царський уряд. Війна дала нагоду російському уряду розгромити український національний громадський рух. У перші дні війни ним було заборонено всю українську пресу, зокрема в Києві щоденну газету „Рада”, а також „Літературно-науковий вісник”, „Українську хату”, тижневик „Село”. Припинено діяльність громадських організацій („Просвіта” та ін.). Провадилася репресія проти провідників і активних учасників українського національного руху. Одним з перших восени 1914 р. був заарештований М. Грушевський, який після початку війни повернувся з Австрії до Києва. Після двохмісячного ув'язнення в Києві він був висланий спочатку до Симбірська, незабаром переведений до Казані, пізніше до Москви. У цей надзвичайно

© Брицький П.П., 2004

складний воєнно-політичний період треба було визначити свою позицію щодо війни та її учасників. Як свідчать факти, серед еліти українських політичних партій та громадських рухів не було єдності з цього доленосного для українського народу питання. Виявилися розбіжності в оцінках і ставленні до війни не тільки між лідерами різних партій, але й між діячами одних і тих же партій та рухів.

Складність питання посилювалася тим, що ця війна для українського народу мала братовбивчий характер. Його представники, будучи розділеними між двома імперіями (Австро-Угорською і Російською) і мобілізовані до їх армій, змушені були воювати одні проти одних (у російській армії налічувалося 3,5 млн. українців, за іншими даними - 4,5 млн.; в австрійському війську - 250 тисяч, за іншими даними - понад 300 тис.)¹. Треба зазначити, що більш згуртовано у визначенні єдиної позиції щодо війни та державних режимів виступили головні українські партії Галичини: Національно-демократична, Радикальна й Соціал-демократична. Вже 2 серпня 1914 р. вони утворили Головну українську раду (ГУР) на чолі з Костем Левицьким (голова), Михайлом Павликом та Миколою Ганкевичем (заступники). До президії ввійшли також Степан Баран, Микола Білицький, Іван Боберський, Іван Кавелюк, Михайло Лозицький, Кирило Трильовський, Юліан Романчук, Володимир Старосольський, Лонгін Цегельський та ін. ГУР створила Українську бойову управу, перед якою висувалося завдання створити бойову національну військову організацію, що брала б участь у воєнних діях проти Російської імперії². 5 серпня 1914 р. Головна українська рада видала маніфест до українського народу, в якому проголошувалося: „Нехай українське громадянство віддасть всі свої матеріальні й моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце визволеної України”³.

Така однастайна позиція щодо національного питання була узгоджена українськими партіями Галичини ще напередодні війни. Вони зійшлися на тому, що в майбутній війни необхідно робити ставку на Австро-Угорщину та Німеччину, сприяти їх перемозі над Росією, що приведе до кінця російського панування над Україною. На з'їзді провідних діячів усіх українських партій Галичини у Львові 7 грудня 1912 року був ухвалений маніфест до

українського народу, в якому, зокрема, проголошувалося : „... на випадок збройного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією ціла українська суспільність однозгідно і рішуче стане на стороні Австро-Угорщини проти Російської імперії, як ворога України”⁴. Як бачимо, цієї позиції вони послідовно дотримувалися і в період війни. Одним із основних завдань Головної української ради було домагання дозволу на створення українського військового підрозділу - Українських січових стрільців. Такий дозвіл наприкінці серпня 1914 р. був даний. З приводу створення легіону українських січових стрільців Головна українська рада видала відозву, в якій окреслювалася мета цього легіону. Зокрема в ній зазначалося: „Ми, українці, повинні бажати, щоб від Росії відірвати всю Україну з Києвом, Полтавою, Черніговом, Харковом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря. З такої великої землі утворено би напевно самостійну українську державу з столицею в нашій стародавній Києві, де було би українське правительство і український парламент, вибраний всім нашим народом. Та в кожному разі погром Росії принесе визволення або всієї України, або бодай частини її, - а се знов прискорить визволення решти України”⁵.

У травні 1915 р. Головна українська рада реорганізована й доповнена представниками від Буковини та делегатами від „Союз визволення України” (СВУ). Нова організація стала називатися Загальною українською радою. Вона видала декларацію до народів світу, в якій зазначила, що метою Ради є створення самостійної української держави в російській Україні і окремого автономного краю з українських земель у кордонах Австрії⁶. Водночас у перші дні війни (4 серпня 1914 р. за н.ст.) у Львові емігрантами з Наддніпрянщини створено СВУ. Його ініціаторами стали колишні діячі УСДРП Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов і „Української соціал-демократичної спілки” Мар'ян Меленевський (псевдонім Басок) та Олександр Скоропис-Йолтуховський.

У серпні СВУ переїхав до Відня, де за допомогою австрійського уряду розгорнув широку пропагандистську діяльність. У жовтні 1914 р. видана політична декларація СВУ під назвою „Наша платформа”. У ній показані імперіалістичні плани Росії щодо України і містилася заява про необхідність проголошення українцями свого права на національну незалежність

і пояснювалося, що саме з цією метою створено СВУ: „У цім Союзу представлені всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію національно - політичних і економічних устремлінь у даний момент зв'язують з поразкою Росії у війні. Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України”⁷.

Той факт, що діячі українських партій Галичини і творці СВУ, вихідці з Наддніпрянщини, стали на підтримку Австро-Угорщини у війні, пояснюється тим, що політичний режим Австро-Угорської імперії був демократичнішим: конституційна монархія, існував не тільки центральний парламент у Відні, а й крайові сейми (в Галичині та Буковині), легально діяли українські політичні партії, громадські організації, Народні доми, спортивні організації, легально видавалася українською мовою періодична преса і т.п. „Росія, - як підкреслив видатний український юрист Богдан Кістяківський, - своєю політикою переслідувань сама змусила українців перенести свою діяльність на ґрунт Галичини. Українці не могли не робити порівнянь між Росією та Австрією і не віддавати перевагу останній. На жаль, Росія, яка була загальною батьківщиною для України та Великоросії, повелася по відношенню до України як зла мачуха”⁸. Союз визволення здійснював інформаційну роботу в німецькій, швейцарській, італійській, шведській, болгарській, чеській, румунській, турецькій пресі та інших країн. У різних країнах Європи СВУ видав десятки книг і брошур про український національний рух. Він посилав своїх представників у різні країни, шукаючи зв'язків з політичними колами цих держав: О. Скоропис-Йолтуховський – у Берліні, М. Меленевський - у Туреччині, Л. Ганкевич - у Болгарії, О. Назарук – у Швеції та Норвегії П. Чикаленко - в Швейцарії, О. Семенов - в Італії⁹.

Австрійський уряд, як і німецький, не виявив інтересу до української проблеми, надаючи перевагу розв'язанню проблеми відновлення Польської держави. Тому вже навесні 1915 р. стався розрив між СВУ й австрійським урядом. Надалі на території Австро-Угорщини і Німеччини діяльність СВУ зводилася до опіки над українськими полоненими із російської армії, яких нараховувалося до 80 тисяч. Представникам СВУ вдалося навесні 1917 р. отримати дозвіл від військового командування на організацію окремих таборів для полонених українців

(Фрайштадт і Дуна Сердателі - в Австро-Угорщині, Раштат, Зальцведель і Вецляр - у Німеччині) і організувати в них культурно-освітню роботу: навчання в школах грамоти, читання курсу лекцій з історії України й української мови та літератури, функціонування бібліотек, організація аматорських театрів, читалень та ін.

Зовсім інше становище склалося в українських політичних партіях Наддніпрянської України щодо позиції ставлення до війни. Вона була неузгодженою й непослідовною. Так, ще в 1913 р. представники українських соціал-демократичних партій Росії та Австрії в декларації до надзвичайного конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу в Базелі стверджували, що „... російський царат готується з усієї сили до анексії Галичини. Царат бачить у Галичині огнище українського життя, якого іскри перелетять на російську Україну і спалять трухлий будинок царату... Немає ніякого сумніву, що з вибухом війни Галичина буде першою ціллю російських армій. Ми не знаємо кому послужить воєнне щастя, але сама можливість анексії Галичини дає нам досить підстав найенергійніше протестувати проти війни... І хоч ми протестуємо проти війни, однак торжественно заявляємо при цьому, що в разі воєнного конфлікту між Австрією і Росією нашим першим завданням буде боротися проти нашого споконвічного ворога, проти російського царату...”¹⁰. Але діячі українських соціалістичних партій Наддніпрянської України відійшли від спільної позиції. На початку війни не було вироблено єдиної платформи щодо війни навіть усередині цих партій.

Так, в УСДРП були „оборонці” й „пораженці”. На позиції оборони на початку війни стояв соціал-демократ С. Петлюра. У редактованому ним журналі „Украинская жизнь” він опублікував маніфест „Війна і українці”, в якому висловлювалася повна підтримка політики царського уряду - війни до переможного кінця. І запевнялося, що українці виконають „свій обов’язок громадян Росії в цей важкий час до кінця”¹¹. Водночас С. Петлюра закликав військових і державних чиновників Росії толерантно поставитися до українського населення Австро-Угорщини.

Інший лідер українських соціал-демократів Володимир Винниченко, навпаки, налагодив у Катеринославі нелегальне друкування відозв із гаслами „Геть війну!2, „Хай живе автономія України!”¹².

Помірковану позицію зайняло Товариство українських поступовців (ТУП). Його рада дійшла висновку, що українці повинні зайняти стосовно воюючих сторін нейтральну позицію, а отже, засудила лояльний виступ С. Петлюри. Разом з тим на Наддніпрянщині не сприймалася й політична орієнтація СВУ. М. С. Грушевський вважав діяльність СВУ небезпечною, бо не вірив політиці Центральних держав. Після повернення М. Грушевського з Галичини до Києва Товариство українських поступовців заявило, що СВУ не має права виступати у світі від імені наддніпрянських українців.

Але з окупацією російськими військами території Галичини і Буковини, коли почалися безчинства щодо населення цих територій, мародерство, грабіжництво, настрої тупівців, як і інших політичних груп, змінилися. Це яскраво підтверджується змістом декларації ТУП, оприлюдненої в грудні 1916 р. під назвою „Наша позиція”. „Ми українські поступовці, - стверджувалося у ній, - стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми й боротимемось за демократичну автономію України гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися й поступовуватись економікою, а єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізування всіх форм приватного й громадського життя: школи, суди, церкви, адміністрації і громадських установ, органів самоврядування і т.п.”¹³.

Один з керівників ТУП, автор декларації Сергій Єфремов ставився з осудом до воюючих сторін. Він указував на страшенну руїну українських земель, заподіяну арміями, знищення культурних цінностей, безмежні репресії і насильства. Тому С. Єфремов виступав з вимогою негайного припинення війни.

Дещо відмінною від українських соціалістичних і демократичних партій була позиція закордонної групи соціал-демократів, які гуртувалися навколо щомісячника „Боротьба” на чолі з Левком Юркевичем. Ця група критикувала як „русофілів” із „Украинской жизни”, так і „германофілів” - українських

соціалістів, що діяли в Австро-Угорщині та Німеччині. Незважаючи на глибоку критику ленінської програми з національного питання, у ставленні до війни позиція Л. Юркевича була схожою з ленінською: гасло поразки імперіалістичних урядів у війні і заклик до революційної боротьби проти царизму. Л. Юркевич надрукував заяву, в якій звернув увагу на „азіатське поводження царських посіпак в Галичині й Буковині” та підкреслив: „... сучасна світова війна не тільки не касує наших старих політичних завдань, навпаки, українське робітництво і всі щирі українські демократи повинні тепер з подвійною енергією готуватися до рішучої боротьби з царськими порядками за політичну волю, за вільну Україну”¹⁴. Сам Л. Юркевич не вірив, що незалежна Україна може бути створена внаслідок світової війни і вважав, що український народ не доріс до самостійності, а більш реальною є боротьба за автономію України в межах демократичної Росії.

Отже, вищенаведені факти свідчать, що як на початку Першої світової війни, так і під час її, українські соціалістичні і демократичні партії не виробили єдиної політичної лінії щодо до війни, та своїх урядів. Неузгоджена, різнобічна позиція українських політичних партій стосовно війни мала негативний вплив на вироблення стратегії національно-визвольного руху не тільки під час війни, але й після повалення царського режиму, коли необхідно було очолити українські маси в боротьбі.

Під час війни така політика не завжди відповідала настроям солдатських мас. Поширення антивоєнних ідей у військах приводило до некерованих антивоєнних демонстрацій на фронті, наслідком яких стали невинуваті жертви через покарання за законами воєнного часу.

Ми розглянули ставлення до війни з боку лідерів українських політичних партій та громадських організацій. А який же характер носила війна і якою була політика і дії урядів імперій до українського народу й українських земель?

Україна з її родючими землями, корисними копалинами й іншими величезними природними багатствами привертала увагу Австро-Угорської та Німецької імперії. В оволодінні нею вони вбачали можливість вирішення своїх продовольчих проблем. Росія ж, проводячи політику „збирання земель”, прагнула розширити свою імперію за рахунок приєднання Галичини,

Буковини й Закарпаття, а водночас покінчити з національним рухом, („мазепинством”) галичан, який мав вплив на українців підросійської України. Початок війни для російських військ на австрійському фронті був досить успішним. Розпочавши 6 серпня (за н. ст.) загальний наступ, російська армія впродовж одного місяця захопила значну частину Східної Галичини й Північної Буковини. 3 вересня російські війська вступили до Львова. З цього приводу верховний головнокомандуючий великий князь Микола Миколайович видав маніфест, в якому висловлював радість, що, нарешті, „російський народ об'єднався” і що „завершено справу великого князя Івана Калити”¹⁵. Новопризначений генерал-губернатор Галичини, граф Бобринський у своїй промові проголосив політику, яку він мав проводити на окупованих землях: „Галичина і Лемківщина - споконвіку корінна частина великої Русі. В цих землях корінне населення завжди було російським, а тому весь устрій їх повинен бути оснований на російських засадах. Я буду тут вводити російську мову...”. Як і на Наддніпрянщині тут було закрито „Просвіту”, НТШ, українські установи, бібліотеки, школи (польські продовжували існувати). Натомість відкривалися курси російської мови для вчителів, друкувалися підручники російською мовою.

З самого початку окупації Галичини почалися обшуки, арешти. Тільки через київські тюрми перевезено в глиб Росії, до Сибіру, понад 12000 осіб. Перед цим, у період відступу австро-угорської армії, австро-угорська влада і командування армії здійснили масові репресії на етнічних українських землях проти місцевих жителів, звинувачуючи їх в зраді, симпатії до росіян, шпигунстві, їх тисячами гнали до австрійських концентраційних таборів у Гмюнді, Терезієнштадті, Гнаві та ін. Лише в Талергофі, в Штирії, в жахливих умовах утримувалося понад 30 тис. українофілів і русофілів, серед яких була велика смертність¹⁵.

Масштаби терору і зlodіянь австрійців були величезними. Так, в австрійському парламенті були оприлюднені факти про кількість розстріляних протягом 1914 і 1916 рр., яка становила понад 60 тис. чол. і 100 тис. померлих у таборах від виснаження й хвороб¹⁶.

Успішні дії російської армії продовжувалися лише до середини квітня 1915 р. За цей період вона втратила більше половини офіцерів і солдатів (вбитими і пораненими), яких ніким було

замінити. Прапорщиків готували на короткотермінових курсах, а новомобілізованим солдатам не встигали дати жодної підготовки. Трагізм становища ускладнювала нестача зброї рушниць, гармат, набоїв. Виявилося, що Російська імперія не була готова до тривалої війни. А тому, коли почався наступ австро-німецьких військ 18 квітня 1915 р., які мали 200 важких гармат проти 4-х російських, російська армія почала відступати. Вже в липні вся Галичина і значна частина Волині були захоплені німецькими військами. Відступ російської армії призвів до тяжкого, катастрофічного становища населення України, особливо Галичини. Почалося масове виселення українців та євреїв, яких російський уряд вважав за шпигунів та взагалі „неблагодійних осіб”. Галичани, які прийняли православ'я, теж виїжджали, побоюючись помсти з боку австрійців і угорців. Про спосіб виселення і трагізм населення яскраво розповіла історик Н.Полянська-Василенко: „У зв'язку з відступом російського війська на схід, виселяли людей з Хотинщини, Волині, Поділля. Села палили, щоб залишити ворогові пустелю. Люди йшли з малими дітьми, із злидінним майном, гнали худобу, для якої не було фуражу, і вона дохла при дорозі. Коли валка доходила до залізничної станції, людей напхом садовили у вагони і днями-тижнями везли за Урал, до Перму тощо. Коли нарешті відкривали вагони, то були випадки, що знаходили там самі трупи. Так у XX ст. Україна зазнала такого ж лиха, що перенесла у 1670-х роках під час „великого згону”¹⁷. До жаху руїни приєдналися пошесті тифу, червінки, які косили „виселенців”. Ні медичного персоналу, ні ліків не вистачало, бо все було кинуто на фронт, де зростало число поранених та хворих. Важко підрахувати, скільки людей було виселено, скільки загинуло по дорозі, але, без сумніву, рахунок переселених і біженців йшов на сотні тисяч душ.

Український соціал-демократ Василь Шахрай (майбутній народний секретар військових справ і перший більшовицький критик ленінської національної політики) визнавав, що під час відступу російської армії з Галичини восени 1915 р. „... цілі міста і села зганялися збройною силою і виганялися в Росію... Сотні біженців, власне виселенців, потягнулися перед військами, гинули від голоду і холоду на дорогах, в містах, сходили з розуму...”¹⁸.

Таке страждання становище українського народу спонукало до того, що Сергій Єфремов від імені ТУП звернувся з листом до

президента США В.Вільсона, в якому рішуче підтримав ноту президента від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни і, зокрема, про реалізацію права націй на самовизначення, та висловив надію, що майбутній мир принесе справедливість всім великим і малим націям.

Таким чином, Перша світова війна принесла найбільшу руйнацію і страждання українському народові: занепадала промисловість, сільське господарство, транспорт. Становище народу ускладнювалося жорстоким ставленням як австрійської, так і російської цивільної і військової влади. Перша звинувачувала українців у „русофільстві”, друга – в „австрофільстві”, незважаючи на те, що українці змушені були проливати кров за чужі держави. Ця обстановка підштовхувала до розуміння необхідності боротьби за створення власної держави, що розпочалося вже в ході цієї війни.

Список посилань

- ¹ Субтельний О. Україна: історія. – К.: „Альтернативи”, 2000. – с. 2000; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – Київ: „Генеза”, 1996. – С. 103.
- ² Макаруч С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – С. 26.
- ³ Сарбей В. Історія України (XIX – початку XX ст.). – К.: „Генеза”, 1994. – С. 198.
- ⁴ Макаруч С.А. Вказ. праця. – С. 94.
- ⁵ Феденко П. Український рух у 20-столітті. – Лондон: Видавництво „Наше слово”, 1959. – С. 94.
- ⁶ Феденко П. Вказ. праця. – С. 95.
- ⁷ Україна у XX столітті: Збірник документів і матеріалів (1900 – 1939). – К.: ІЗМН, 1997. – С. 59.
- ⁸ Макаруч С.А. Українська Республіка галичан... – С. 135.
- ⁹ Феденко П. Вказ. праця. – С. 449.
- ¹⁰ Феденко П. Вказ. праця. – С. 89-90.
- ¹¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К.: „Генеза”, 1998. – С. 56.
- ¹² Сарбей В. Вказ. праця. – С. 196.
- ¹³ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т.1. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – С. 16.
- ¹⁴ Феденко П. Вказ. праця. – С. 99-100.

¹⁵ Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 6.

¹⁶ Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 6.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. - Т.2. - Київ: „Либідь”, 1992. - С. 447.

¹⁸ Історія України: нове бачення... // Київ, 2002 р. У 2 т. - С. 203 - 204.

¹⁹ Макарчук С.А. Вказ. праця. - С. 58.

²⁰ Дорошенко Д. Вказ. праця. - Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. - С. 10 - 12.

²¹ Скоростанский В. Революция на Украине. - 2-е изд. - Саратов, 1919. - С. 19.

²² Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. - С. 47.

Надійшла до редколегії 28.10.2004

Брицкий П.П.

Западноукраинские земли в годы Первой мировой войны

В статье освещается положение западноукраинских земель в годы Первой мировой войны, её катастрофические последствия для этого региона и трагическая судьба украинского населения. Раскрывается политика российского царского правительства и австро-венгерских правящих кругов в отношении местного населения, а также отношение украинских политических партий к этой войне.

Petro Bryts'kij

Western Ukrainian lands during the years of the First World War

The article deals with the state of western Ukrainian lands during the years of the First World War, its catastrophic after-effects for this region and tragic fate of Ukrainian population. The politics of Russian government and Austro-Hungarian rulers' circles towards the local population is being investigated. Also, the attitude of Ukrainian political parties to this war is being described.

УДК: 94 (100) „1914 / 1919” (093. 3)

Сыч А. И.

Литература как источник понимания и оценки “Великой войны”

Автору уже приходилось писать о кризисных явлениях в нашей исторической науке и возможных путях их

преодоления¹. В последние годы в среде наших профессиональных историков наблюдается всёвозрастающий интерес к изучению новых проблем, нетрадиционной тематике исследований, разработке иных методологических принципов в деле познания прошлого, к овладению апробированными зарубежной наукой методологическими подходами и аналитическим инструментарием. К перспективным направлениям современного научного поиска, расширяющим горизонты исторической науки и прокладывающим дорогу новым исследованиям, следует отнести использование *новых источников понимания* прошлого.

Относятся ли к таким источникам - с точки зрения новизны - произведения художественной литературы? С одной стороны, вроде бы нет, если вспомнить существовавшие некогда историко-филологические факультеты, выпускавшие в советское время художественно-исторические хрестоматии и т.д. С другой стороны, художественные произведения использовались всего лишь как своего рода иллюстративный материал при описании прошлого, как своеобразное «отражение» исторической действительности. Впрочем, в научных трудах даже подобное использование художественной литературы было редкостью, скорее исключением, чем правилом. В сравнении с использованием архивных материалов, официальных (государственных, дипломатических и др.) документов, статистических отчётов привлечение художественных произведений считалось чем-то «несолидным», далёким от науки. Приходится констатировать, что произведения художественной литературы в качестве источника понимания и оценки событий прошлого явно недооценивались (а нередко и просто игнорировались) нашими историками, что, по нашему мнению, существенно обедняло исторические сочинения.

В последнее время в данном вопросе происходят позитивные сдвиги, в частности у наших российских коллег. Появились публикации, свидетельствующие об

© Сыч А. И., 2004

изменении отношения к художественной литературе как историческому источнику². Как верно заметил один из их авторов, обращение к художественным произведениям во многом позволит создать ту выразительную историю, „потребность в которой становится всё более очевидной”³. На страницах журнала „Отечественная история” проводилась специальная дискуссия о литературе и истории. Как нам кажется, удачно использованы произведения Есенина, Брюсова, Пришвина, Клюева в исторических работах такого современного российского исследователя, как С.Г. Кара-Мурза⁴. Во введении к своей фундаментальной работе „Европа: история” английский историк Норман Дейвис назвал художественную литературу „солидным источником исторической информации”⁵. По мнению современного итальянского историка Валерио Кастроново, „сегодня есть определённое сходство между писателями, которые пишут романы на основе документальных свидетельств, и историками, которые открывают для себя ценность рассказа”.

Принимая во внимание всё более утверждающиеся в науке междисциплинарность и тенденцию к смещению акцента познавательной деятельности историка с социально-политического или экономического на индивидуально-психологический аспект (или, другими словами, антропологически ориентированную историю), всё больше исследователей осознают необходимость задействовать разные способы познания, включая и художественное видение мира, исторических процессов, пропущенное через призму жизненного опыта и таланта художника – писателя или поэта. Для того, чтобы познать истинную природу исторических явлений и событий и дать им адекватную оценку, историку необходимо не только знать и учитывать их результаты и последствия, но и уметь вживаться в изучаемую эпоху, понимать внутренний мир, умонастроения и интересы людей исследуемого периода. Роль, которую может сыграть в этом художественная литература, поистине неопределима.

Первая мировая война, названная её современниками „великой войной”, стала рубежным моментом в истории

европейской цивилизации, ознаменовавшим *фактический* конец XIX-го и *фактическое* начало XX века. Событие такого эпохального значения захватило воображение многих художников и даже определило основное содержание творчества многих из них.

Как известно, настоящий художник способен улавливать существующие в обществе настроения задолго до того, как они будут выявлены, систематизированы и проанализированы на языке науки. Осознавая, что война, разразившаяся 1 августа 1914 г., - не просто война, а нечто большее, невиданный в истории катаклизм, подрывающий основы европейской цивилизации, известный французский писатель и общественный деятель Ромен Роллан одним из первых среди интеллигенции воюющих стран поднял голос протеста против войны. В своих дневниках он записал в начале августа 1914 г.: „Я опустошён. Хотелось бы умереть. Это ужасно - жить среди этого безумного человечества и бессильно наблюдать разрушение цивилизации. Эта европейская война - самая страшная историческая катастрофа за последние столетия, это крах наших самых святых надежд на человеческое братство. Я почти одинок в Европе”⁶.

Действительно, люди не могли понять, как в Европе – колыбели западной цивилизации – могла случиться такая массовая бойня, а достижения человеческого разума и науки использованы для создания и применения таких видов оружия, как огнемёты, газы, миномёты, танки, аэропланы, подводные лодки и т.п., назначением которых стало массовое и эффективное убийство тех, кто считал себя „хомо сапиенс”. Хотя командования армий и правительства старались скрывать от общественности своих стран размеры людских потерь, их ужасающие масштабы становились всё очевиднее.

Эскалация войны, вышедшей за пределы европейского континента и ставшей поистине мировой, ожесточила людей, породила ненависть между народами, спровоцировала вспышки ксенофобии, пробуждение многих низменных инстинктов и предрассудков, находившихся в латентном состоянии, усилила

националистические и шовинистические настроения. Опасность этого уже в декабре 1914 г. прочувствовал в своём стихотворении известный русский поэт В. Брюсов:

От камня, брошенного в воду,
Далёко ширятся круги.
Народ передаёт народу
Проклятый лозунг: “Мы – враги!”
Племён враждующих не числи:
Круги бегут, им нет числа:
В лазурной Марне, в жёлтой Висле
Влачатся чуждые тела;
Везде – вражда!...
В чудесных, баснословных странах
Визг пуль и пушек ровный рёв,
Повязки белые на ранах
И пятна красные крестов!
Внимая дальнему удару,
Встают народы, как враги,
И по всему земному шару
Бегут и ширятся круги!⁷

Как известно, талант настоящего художника проявляется в том, что его наблюдения, размышления, оценки происходящих событий часто опережают анализ, обобщения, выявление закономерностей, что является задачей профессиональных историков. По характеру боевых действий война 1914 - 1918 гг. кардинально отличалась от предыдущих войн, и в художественных произведениях об этом было сказано задолго до появления трудов военных специалистов и теоретиков. Талантливый русский, а потом советский писатель А. Н. Толстой в своём знаменитом романе „Хождение по мукам» верно подметил: „Все представления о войне как о лихих кавалерийских набегах, необыкновенных маршах и героических подвигах солдат и офицеров – оказались устарелыми. С первых же месяцев выяснилось, что доблесть прежнего солдата, - огромного, усатого и героического вида человека, умеющего скакать, рубить и не кланяться пулям, - бесполезна. На главное место на войне были выдвинуты техника и организация тыла. От солдат требовалось упрямо и

послушно умирать в тех местах, где указано на карте. Понадобился солдат, умеющий прятаться, зарываться в землю, сливаться с цветом пыли”⁸.

Появление и широкое использование новых видов оружия (для того времени фактически оружия массового поражения), изменение самого характера военных действий, всё больше напоминавших массовую, как правило, бесполезную и жестокую бойню, обесценили как традиционные правила ведения войны, так и достоинства и усилия отдельного человека, что означало, по существу, не только переоценку норм военной этики, но и определённых моральных ценностей и принципов вообще, таких, например, как долг, мужество, героизм, слава, патриотизм с характерным для XIX века возвышенно-романтическим содержанием. Участник первой мировой войны, американский писатель Эрнест Хемингуэй отразил это тревожное явление в мыслях главного героя своего романа „Прощай, оружие!»: „Меня всегда приводят в смущение слова „священный, славный, жертва”. ...Мы слышали их иногда, стоя под дождём, на таком расстоянии, что только отдельные выкрики долетали до нас, и читали их на плакатах, которые расклеивали, бывало, нашлапывали поверх других плакатов, но ничего священного я не видел, и то, что считалось славным, не заслуживало славы, и жертвы очень напоминали чикагские боины, только мясо здесь просто зарывали в землю. Было много таких слов, которые уже противно было слушать, и в конце концов только названия мест сохранили достоинство. ...Абстрактные слова, такие, как „слава, подвиг, доблесть” или „святость” были непристойны рядом с конкретными названиями деревень, номерами дорог, названиями рек, номерами полков и датами”⁹.

В огне войны, которая превратилась в организованную гигантскую бойню, обезличивая миллионы лучших представителей человеческого рода, превращая их в „пушечное мясо”, гибли не только люди, но и рушилась традиционная система моральных ценностей.

Очень убедительно описал негативное влияние мировой войны на моральное состояние современного ему

общества А. Н. Толстой в уже упоминавшемся романе: „Сентиментальные постановления Гаагской конференции - как нравственно и как безнравственно убивать, - были просто разорваны. И вместе с этим клочком бумаги разлетелись последние пережитки никому уже более не нужных моральных законов. Так в несколько месяцев война завершила работу целого века. До этого времени ещё очень многим казалось, что человеческая жизнь руководится высшими законами добра. И что в конце концов добро должно победить зло, и человечество станет совершенным... Теперь даже закоренелым идеалистам стало ясно, что добро и зло суть понятия чисто философские и человеческий гений – на службе у дурного хозяина. Это было время, когда даже малым детям внушали, что убийство, разрушение, уничтожение целых наций – доблестные и святые поступки. Об этом твердили, вопили, взывали ежедневно миллионы газетных листков. ...Действительно, все разумные рассуждения тонули в океане крови, льющейся на огромной полосе в три тысячи вёрст, опоясавшей Европу. Никакой разум не мог объяснить, почему железом, динамитом и голодом человечество упрямо уничтожает само себя”¹⁰.

О чудовищности происходившей войны с её ужасом бессмысленных атак, превращавшихся в кровопролитнейшие боины, и отупляющим бытом окопной жизни, писал в газете „Новая жизнь” знаменитый русский писатель Максим Горький, в то время её редактор и главный публицист: „Несколько десятков миллионов людей, здоровых и наиболее трудоспособных, оторваны от великого дела жизни - от развития производственных сил земли - и посланы убивать друг друга.

Зарывшись в землю, они живут под дождем и снегом, в грязи, в тесноте, изнуряемые болезнями, пожираемые паразитами, живут как звери, подстерегая друг друга для того, чтобы убить.

Убивают на суше, на морях, истребляя ежедневно сотни и сотни самых культурных людей нашей планеты, людей, которые создали драгоценнейшее земли - европейскую культуру.

Разрушаются тысячи деревень, десятки городов, уничтожен вековой труд множества поколений, сожжены и вырублены леса, испорчены дороги, взорваны мосты, в прахе и пепле сокровища земли, созданные упорным, мучительным трудом человека. Плодоносный слой земли уничтожен взрывами фугасов, мин, снарядов, изрыт окопами, обнажена бесплодная подпочва, вся земля исковеркана, осквернена гниющим мясом невинно убитых. Насилуют женщин, убивают детей,— нет гнусности, которая не допускалась бы войной, нет преступления, которое не оправдывалось бы ею.

Третий год мы живем в кровавом кошмаре и - озверели, обезумели. Искусство возбуждает жажду крови, убийства, разрушения; наука, изнасилованная милитаризмом, покорно служит массовому уничтожению людей.

Эта война - самоубийство Европы!”¹¹.

Горький очень точно уловил самоубийственный для европейской цивилизации характер войны, разрушавшей самые её основы. С подобными оценками войны, бушевавшей на европейском континенте и истощавшей материальные и людские ресурсы ведущих стран, солидаризовались со временем и многие интеллектуалы, да и трезвомыслящие политики, воспринимавшие происходившее как, по сути, упадок и даже конец европейской цивилизации. В 1918 г. увидела свет знаменитая книга немецкого философа Освальда Шпенглера, имевшая сенсационный успех, название которой говорит само за себя – „Закат Европы”. Вскоре после окончания войны известный итальянский политический и общественный деятель Нитти, ставший в июне 1919 г. премьер-министром, издал две книги с характерными названиями „Трагедия Европы” и „Вырождение Европы”, где признал, что „Европа не только лишена моральных устоев, но настолько далеко отброшена назад от Европы сто лет назад..., что не можешь даже понять, как стало возможно такое вырождение... Европа сделала шаг назад на пути цивилизации”¹².

Когда прошёл шовинистический угар первых месяцев войны, и она приняла затяжной характер, а жертвы её превысили все мыслимые пределы, правительствам воюющих государств становилось всё труднее убедить своё население в необходимости продолжать войну „до

победного конца”. На фоне страданий, принесённых войной, всё более неразумными, ничем неоправданными выглядели её официально провозглашённые цели, всё больше людей задавались вопросом: во имя чего это происходит? В январе 1917 г. тот же В. Брюсов писал:

Тридцатый месяц в нашем мире
Война взмывает алый прах,
И кони чёрные валькирий
Бессменно мчатся в облаках!

Тридцатый месяц Смерть и Голод
Бродя, стучат у всех дверей:
Клеймят, кто стар, клеймят, кто молод,
Детей в объятьях матерей!

Тридцатый месяц бог Европы,
Свободный Труд – порабощён:
Он роет для войны окопы,
Для Смерти льёт снаряды он!

Призывы светлые забыты
Первоначальных дней борьбы,
В лесах грызутся троглодиты
Под барабан и зов трубы!

Достались в жертву суесловью
Мечты порабощённых стран:
Тот опьянел бездонной кровью,
Тот золотом безмерным пьян...

Борьба за право стала бойней;
Унижен, Идеал поник...

И все нелепей, все нестройней
Крик о победе, дикий крик!
О горе! Будет! будет! будет!
Мы хаос развязали. Кто ж
Решеньем роковым рассудит
Весь этот ужас, эту ложь?

Пора отвергнуть призрак мнимый,
Понять, что подменили цель...¹³.

Ему вторил М. Горький: „А ведь так давно и красноречиво говорилось нам о братстве людей, о единстве интересов человечества. Кто же виноват в дьявольском обмане, в создании кровавого хаоса?”¹⁴. Впрочем, с его ответом на поставленный им

же вопрос многие, наверняка, не согласились бы: „Не будем искать виновных в стороне от самих себя. Скажем горькую правду: все мы виноваты в этом преступлении, все и каждый”¹⁵. Писатель-гуманист писал о „миллионах жизней, бессмысленно истребляемых чудовищем Жадности и Глупости”¹⁶, в то время когда тысячи людей уже поняли, кто является истинными виновниками кровопролитнейшей войны, обращая свой гнев против конкретных правительств, политической и экономической олигархии. Вспомним С. Есенина (поэма „Анна Снегина”):

Война мне всю душу изъела.
За чей-то чужой интерес
Стрелял я в мне близкое тело
И грудью на брата лез.
Я понял, что я – игрушка.

.....

Война «до конца», «до победы».
И ту же сермяжную рать
Прохвосты и дармоеды
Сгоняли на фронт умирать.

Многие художники провидчески предсказывали, что последствия войны не ограничатся огромными людскими потерями и материальными разрушениями. Ненависть, иссушавшая души миллионов людей на фронте, привыкание к насилию не исчезнут так просто с окончанием войны, а будут отравлять общественную атмосферу долгие годы, уродуя сознание нескольких поколений. Так, М. Горький буквально взывал к разуму и совести людей, когда писал: „Подумайте, - сколько здорового, прекрасно мыслящего мозга выплеснуто на грязную землю за время этой войны, сколько остановилось чутких сердец!

Это бесчисленное истребление человеком человека, уничтожение великих трудов людских не ограничивается только материальным ущербом – нет!

Десятки, тысяч изуродованных солдат долго, до самой смерти не забудут о своих врагах. В рассказах о войне они передадут свою ненависть детям, воспитанным впечатлениями трехлетнего ежедневного ужаса. За эти года много посеяно на земле вражды, пышные всходы дает этот посев!”¹⁷.

После войны об этом напишет и Нитти: „Микробы ненависти, которые отравили всю европейскую жизнь, понизили культурный уровень молодого поколения и отвлекли его энергию с пути творческих мыслей и стремлений. Ещё немного лет тому назад у молодёжи были благородные идеалы, теперь почти в каждой стране она проповедует идеалы насилия. Подрастающее поколение, воспитанное войной, преклоняется больше перед насилием, чем перед справедливостью. Среди миллионов погибших на войне были те, которые жили великими идеалами. Они верили, что сражаются за цивилизацию, они не знали и не могли предвидеть, что Европу наводнит дух варварства”¹⁸.

Именно литераторы уловили и, пожалуй, первыми выразили в своих произведениях тот ценностный излом, что произошёл в результате войны, то нарушение нравственного алгоритма, согласно которому жило довоенное общество. Известные гамлетовские слова – „распалась связь времён” – могут служить ключом к пониманию духовного состояния послевоенного общества. Осознание того, что ни одна из возвышенных целей, заявленных в начале войны (защита европейской цивилизации от „тевтонского варварства”, борьба за демократию против милитаризма и т.п.), фактически не достигнута, а страдания и огромные жертвы оказались по сути напрасными – всё это породило невиданное смятение в душах и сознании людей, разлад в обществе, утрату мировоззренческих ориентиров и тяжёлый моральный кризис. Участник мировой войны, немецкий писатель Э.-М. Ремарк в романе „Три товарища” с горечью писал, отражая разочарование, боль и отчаяние «потерянного поколения»: „Мы хотели было воевать против всего, что определило наше прошлое, - против лжи и себялюбия, корысти и бессердечия... не верили ни во что, кроме таких никогда не обманывавших сил, как небо, табак, деревья, хлеб и земля: но что же из этого получилось? Всё рушилось, фальсифицировалось и забывалось. А тому, кто не умел забывать, оставались только бессилие, отчаяние, безразличие и водка. Прошло время великих человеческих

и мужественных мечтаний. Торжествовали дельцы. Продажность. Нищета”¹⁹.

Полученные на фронте физические и душевные раны психологически надломили этих людей, которые в большинстве своем не смогли по-настоящему адаптироваться к послевоенной мирной жизни, чувствовали себя лишними в ней, забытыми и обманутыми. Возвращение к рутине повседневной жизни, казавшейся еще более тусклой, серой, однообразной, чем до 1914 г., к тому же осложненной равнодушием властей, экономическими неурядицами, дороговизной, инфляцией, безработицей, воспринималось многими из них как чудовищная несправедливость, насмешка над здравым смыслом, издевательство над перенесенными ими страданиями и жертвами, равно как над иллюзиями и надеждами, вызванными окончанием войны. По словам того же А. Н. Толстого, „те, кто дрался, получили нашивки, кресты и протезы, а те, за кого они дрались, прикарманили миллиарды чистыми денежками...”²⁰.

Отсюда появление в массовой психологии западного общества чувства глубокого разочарования и душевной опустошенности, апатии и безысходности. Строки из стихотворения Джона Рида (сборник „Записки из госпиталя”) могут служить иллюстрацией к этому состоянию:

Души размякли, как будто воск,

Нет ни мечты, ни воли.

Окостеневший не может мозг

Думать о лучшей доле...

Особенно остро ощущали это ветераны войны. Душевное состояние тех, кто ее прошел, по нашему мнению, очень точно передал во внутреннем монологе одного из персонажей своего известного романа такой признанный мастер реализма, как Джон Голсуорси: „Я столько времени жил среди ужасов и смертей, я видел людей в таком неприкрашенном виде, я так нещадно изгонял из своих мыслей всякую надежду, что у меня теперь никогда не может быть ни малейшего уважения к теориям, обещаниям, условностям, морали и принципам. Я слишком возненавидел людей, которые копались во всех этих умствованиях, пока я копался в грязи и крови. Иллюзии кончились. Никакая религия,

никакая философия меня не удовлетворяют - слова, и только слова. Я все еще сохранил здравый ум - и не особенно этому рад... Я опасен, но не так опасен, как те, кто торгует словами, принципами, теориями, всякими фанатическими бреднями за счет крови и пота других людей”²¹.

Прежнего, довоенного мира с его устоявшимися нормами поведения, традициями, моральными императивами, размеренным ритмом жизни уже не было, впрочем, даже если бы он продолжал существовать, те, кто вернулся с войны, не смогли бы в нём полноценно жить, не без оснований считая его ценности насквозь фальшивыми. Многие из них так и не нашли своего места в послевоенном обществе, оказавшемся неблагодарным к „славым защитникам отечества”, холодным и равнодушным к их переживаниям и опыту. Неудивительно, что в произведениях писателей „потерянного поколения”, становление которых, как художников, пришлось на годы войны, мы встречаем своего рода приговор тому миру, обществу, цивилизации, которая бросила их в мясорубку мировой войны, а после её окончания равнодушно отвернулась от них. В романе одного из наиболее ярких представителей литературы „потерянного поколения” Ремарка читаем: „Как же бессмысленно всё то, что написано, сделано и передумано людьми, если на свете возможны такие вещи! До какой же степени лжива и никчемна наша тысячелетняя цивилизация, если она допустила, чтобы на свете существовали сотни тысяч таких вот застенков”²². Невероятная популярность его книги “На Западном фронте без перемен” объяснялась психологическим состоянием и умонастроениями людей конца 1920-х гг., многие из которых так и не смогли найти своего места в обществе, неразумные социальные и политические порядки которого привели к таким огромным человеческим жертвам, материальным разрушениям, духовным потерям.

Понятно, что ветераны войны враждебно относились к такому обществу, погрязшему в лицемерии, не разделяли провозглашаемые им идеалы. Ремарк сумел выразить их настроения и ощущения в одном предложении: „Прошлые вы ненавидите, настоящее презираете, а будущее вам безразлично”²³.

Автор выскажет, возможно, спорное суждение, но именно после Первой мировой войны (и, конечно, вследствие её) появились произведения, в которых с такой силой раскрывалась бесчеловечность данного феномена, то есть войны как таковой. Хемингуэй вложил в уста одного из персонажей своего известного романа „Прощай, оружие!” такие слова: „Страшной войны ничего нет. Мы тут в санитарных частях даже не можем понять, какая это страшная штука – война. А те, кто поймёт, как это страшно, те уже не могут помешать этому, потому что сходят с ума”²⁴.

Размышления, наблюдения, оценки художников, высказанные в публицистике, поэзии, прозе, служат, по нашему мнению, ценнейшим источником для углублённого понимания характера войны, её социально-психологических последствий, для уяснения её наследия и места в истории XX в., для выявления особенностей восприятия данного события людьми разных поколений. Психологическая глубина и эмоциональная убедительность художественных образов помогают понять и прочувствовать мысли и побудительные мотивы поступков и действий конкретных участников и современников такого глобального конфликта, каким была война 1914 - 1918 гг., а значит глубже познать её объективную сущность.

Культурно-историческую значимость художественных произведений трудно переоценить, ибо настоящая литература отражает и одновременно выражает *духовную историю* народа, влияет на общий эмоциональный и психологический фон в стране в положительном смысле. Взгляд и раздумья писателя, ввиду присущего ему умения к обобщению и постижению сути происходивших событий и явлений в художественных образах, – это сам по себе документальный материал, точнее документ современной ему эпохи, запечатлевший жизненную атмосферу конкретного времени. Они дают профессиональным историкам редкую возможность взглянуть, оценить, понять изучаемые процессы и события как бы изнутри, а значит лучше постигнуть их глубинную суть.

Список посилань

- ¹ Сич О. І. Про викладання історії у вищій школі // Український історичний журнал. – № 5. – 1998. – С. 115-117; Сич О. І. Про деякі актуальні проблеми викладання історії // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Випуск 44. – Київ, 1998. – С. 225-233. Sych A. I. Some remarks on questions of teaching of history in the present times // Human Affairs (Slovak Academy of Sciences). // Volume 8. – 1998. – Number 2. – p. 137-146.
- ² Зверев В. В. Новые подходы к художественной литературе как историческому источнику // Вопросы истории. – 2003. - № 4.
- ³ Зверев В. В. Вказ. праця. – С. 162.
- ⁴ Кара-Мурза С. Гражданская война (1918 – 1921) – урок для XXI века. - М.: Изд-во ЭКСМО, 2003.
- ⁵ Дейвіс Н. Європа: історія / Переклад з англ. Петро Тарашук. Видання друге. - Київ: Основи, 2001. – С. 20.
- ⁶ Rolland R. Das Gewissen Europas. Tagebuch der Kriegsjahre 1914 - 1919. Aufzeichnungen und Dokumente zur Moralgeschichte Europas in jener Zeit. Band I. Juli 1914 bis November 1915. – Berlin: Rütten & Loening, 1983. – s. 36.
- ⁷ Брюсов В. Стихотворения / Сост., вступ. ст., примеч. Н. Банникова. – М.: Мол. гвардия, 1989. – С. 142 – 143.
- ⁸ Толстой А. Н. Хождение по мукам. Трилогия. – М.: Художественная литература, 1972. – С. 142 – 143.
- ⁹ Хемингуэй Э. По ком звонит колокол. Романы, повесть, рассказы / Предисловие К. Симонова. – Кишинёв: Лит. артистикэ, 1986. – С. 120.
- ¹⁰ Толстой А. Н. Вказ. праця. - С. - 143.
- ¹¹ Горький М. Несвоевременные мысли: Заметки о революции и культуре; Рассказы / Сост. А. В. Диенко. Худож. М. В. Осипова. – М.: Современник, 1991. – С. 4 -5.
- ¹² Нитти Ф. Вырождение Европы. – Москва-Петроград, 1923. – С. 15.
- ¹³ Брюсов В. Вказ. праця. – С. 146 – 147.
- ¹⁴ Горький М. Вказ. праця. – С. 5.
- ¹⁵ Горький М. Вказ. праця. – С. 5.
- ¹⁶ Горький М. Вказ. праця. – С. 6.
- ¹⁷ Горький М. Вказ. праця. – С.5.
- ¹⁸ Нитти Ф. Вказ. праця. – С. 139 - 140.

- ¹⁹ Ремарк Э. М. Три товарища. – М.: АО “Вита-Центр”, 1992. – С. 58.
- ²⁰ Толстой А. Н. Вказ. праця. – С. 688.
- ²¹ Голсуорси Дж. Сага о Форсайтах. - Т. 2. - М.: Художественная литература, 1973. – С. 32.
- ²² Ремарк Э. М. На Западном фронте без перемен. – М.: АО “Вита-Центр”, 1991. – С. 172.
- ²³ Ремарк Э. М. Вказ. праця. – С. 161.
- ²⁴ Хемингуэй Э Вказ. праця. – С. 40.

Надійшла до редколегії 10.10.2004

Сич О.І.

Література як джерело розуміння та оцінки „Великої війни”

У своїй статті автор робить спробу довести назрілу потребу максимально використовувати в історичних дослідженнях таке джерело, як література (художня, публіцистична тощо). Він демонструє, наскільки аналіз художніх творів та публіцистики є важливим для кращого розуміння такої події, як Перша світова війна та її наслідки.

Oleksandr Sych

Literature as the source of comprehension and appraisal of the „Great War”

In his paper the author attempts to show the ripen need to get the most of literary sources in the historical researches (fiction, publicism and so on). He demonstates how much the analysis of woks of arts and publicism is important for better understanding of such event as the Word War I and her consequences.

УДК: 316. 6 (153) „1914 / 1918

Нечаєва-Юрійчук Н.В.

Соціально-психологічні зміни у масовій свідомості британців під впливом Першої світової війни

Перша світова війна ознаменувала собою перехід людства від однієї історичної епохи до іншої і належить до тих подій, вплив яких відчутний і до сьогодні. Світова війна значною мірою

зумовила зміну моралі та суспільних ідеалів, привела до світоглядних змін, що знайшло свій прояв як у культурному (мистецтві, літературі, науці), так і в політичному (поява фашизму, тощо) житті суспільства. Ця війна тривала понад чотири роки і стала, за словами сучасного західного дослідника Ф.Белла, „завершенням XIX століття і віку прогресу та початком нашої власної катастрофічної ери”¹.

Для кращого розуміння соціально-психологічних змін, які спричинила Перша світова війна, коротко зупинимося на огляді тієї духовної атмосфери, що панувала напередодні війни у Великобританії.

Перед початком війни країна, як і вся Західна Європа, перебувала в атмосфері спокою та віри в прогрес як головну ідею розвитку людського суспільства. Ця віра в прогрес була зумовлена цілою низкою відкриттів у природничих науках, зроблених наприкінці XIX – початку XX століття такими відомими вченими, як К. Рентген, М. Кюрі, А. Ейнштейн та ін. Саме в цей період з’явилися нові теорії та імена у психології та соціології (серед них – З. Фрейд, М. Вебер та ін.), а також в інших галузях людської діяльності. Все це сприяло загальному науковому, культурному та матеріальному поступові. Високий рівень матеріального добробуту, якого досягла значна частина населення західноєвропейських країн, дозволив „багатьом звичайним сім’ям середнього класу жити повнокровним і комфортабельним життям...”².

Щодо духовного життя, то напередодні війни воно відзначалося стабільною системою цінностей, що здавалися незаперечними і незмінними. Перша світова війна, як писав один із західних дослідників, „мала місце у статичному, порівняно з нашим, світі зі стабільними цінностями, в якому значення абстрактних понять здавалися постійними і надійними. Кожен знав, що таке Слава, і що означає Честь”³.

Певно, саме тому для британської молоді того часу були притаманні патріотизм і прагматизм у політиці, що породжувало оптимізм та віру в поступ. А це формувало у молоді почуття співвідповідальності у справі поліпшення духовного, політичного та економічного становища своєї країни, зокрема, ціною виконання свого патріотичного обов’язку – віддати життя за Батьківщину.

Початок війни 1914-1918 рр. посилив відчуття національної

© Нечаєва-Юрійчук Н.В., 2004

єдності серед англійців, про що писав відомий британський політик Г.Асквіт у книзі „Гене́за війни”. Воєнна ейфорія, охоплення значної частини населення відчуттям національної єдності, патріотизму й оптимізму щодо майбутнього породжували в перші тижні війни неадекватне розуміння понять дружби, честі, патріотизму. В умовах такого неадекватного розуміння й сприйняття морально-етичних норм значна частина чоловіків (переважно студентів) записувалася добровольцями лише тому, що не уявляли для себе можливості залишатися в тилу в той час, як їхні друзі йшли на фронт.

Дане явище отримало в психології назву конформістської агресії (або псевдоагресії), оскільки руйнівні дії, здійснювані молодими вояками на фронті в даному стані, стали виразом почуття виконаного обов’язку та небажання виглядати в очах свого оточення боягузом⁴. Таке розуміння свого громадянського обов’язку ми знаходимо у безпосередніх учасників подій того часу: „Це було те, що робили твої друзі, і було лише природнім, що ти повинен зробити те саме...”⁵.

Природно, що у війні 1914-1918 років взяли участь люди різного соціального походження, з різним вихованням, світоглядом, системою цінностей. Кожен з них уявляв собі війну по-своєму. Проте всі вони, незалежно від походження, потрапили в однакові умови, а саме – в окопи, під артилерійські обстріли, в газові атаки тощо. Більше того, події, які розгорнулись на фронтах Першої світової війни, незабаром перекреслили оптимістичні сподівання багатьох фронтовиків щодо швидкого вирішення конфлікту.

Позиційний характер війни, який став очевидним уже на листопад 1914 року, позначився і на настроях, світосприйнятті воїнів, які зіштовхнулись з таким явищем вперше. Це вражало свідомість як представників привілейованих станів, так селян і робітників. Особливість цієї війни полягала не лише в її статичному характері, але й у застосуванні нових методів її ведення. Нова військова техніка змінила хід ведення боїв, а також роль і місце бійця в них, а її недосконалість призвела до смерті не одного бійця.

У своїх листах, щоденниках солдати часто описували ті події, бої, безпосередніми учасниками яких їм довелося стати. Власне, саме ці свідчення і розкривають те, як воїни сприймали війну, яким був вплив останньої на їхню свідомість. Наприклад, „криваве пекло” є одним із найкоротших характеристик бою, які зустрічаються в листах і щоденниках англійських вояків.

Можна навести десятки свідчень з лінії фронту, які дадуть підстави стверджувати, що одним з перших негативних впливів війни на свідомість фронтовиків стало поширення почуття страху. Крім того, війна, певною мірою, спричинила атрофію людських почуттів: чимало воїнів під впливом подій 1914-1918 років почали отримувати задоволення від вбивства, радість від смерті ворога. Це пояснюється тим, що чим більше людина здійснює жорстоких вчинків, тим легше їй це робити: жорстокість роз'їдає свідомість (у психології подібні явища називаються спіральним розвитком вчинків та установок). Для виправдання своєї поведінки „агресор” використовує саркастичні або шокуючі висловлювання як вираження зневажливого ставлення до об'єкта своїх дій. Прикладом такої поведінки може слугувати чимало цитат зі щоденників і листів британських вояків.

Війна також сприяла психологічному відокремленню одного соціального прошарку (фронтовиків) від іншого (цивільного населення) та формуванню нової самоідентифікації фронтовиків. Під впливом кривавих буднів у фронтовиків процес переоцінки традиційної системи цінностей відбувався набагато швидше, ніж у цивільних. Для них війна перестала бути героїчною битвою практично після перших боїв, у той час як у свідомості більшості мирного населення продовжували панувати стереотипи, нав'язані воєнною пропагандою.

Серед багатьох британських вояків швидко поширилось бажання, щоб цивільні на власні очі побачили, через що доводиться проходити оборонцям їхніх інтересів, щоб вони відчули різницю між мирним і воєнним життям: „Це більше не одна країна... Є дві ... іноземні країни. Фронт..., де так багато нещасних, і Тил..., де так багато щасливих”⁷. Ці слова французя Г. Барбюса є дуже точним і стислим відображенням багатьох листів і щоденників британських вояків.

Закінчення війни та повернення військових до мирного життя не змінило ситуацію на краще: більшість з них так і не знайшла розуміння та підтримки з боку тих, хто не воював на фронтах Першої світової. Більше того, військові зіткнулися з неминучою проблемою пристосування до мирного життя після кривавих стресів, пережитих під час війни. Серед значної частини ветеранів було поширене конструктивне прагнення змінити реальність, а саме: після повернення з фронту знайти роботу і зробити кар'єру.

Однак повоєнне становище Британії значно відрізнялося від довоєнних уявлень про поступ і прогрес, а фізичні втрати країни у війні (понад 500 тис. чоловіків, молодших 30 років) дають підстави стверджувати не лише про втрачене для Великобританії покоління, але й про настрої депресії, які ще більше поширилися після війни.

Економічна ж криза, яка почалась у 1920 році в країні, спричинила зростання кількості безробітних до 3 млн. осіб⁸. Складна економічна ситуація і неможливість знайти роботу привели до того, що значна частина колишніх вояків розчарувалася у мирному житті. І саме війна, на думку багатьох з них, і привела до утворення такого суспільно-політичного ладу, в якому їм не знайшлося місця. Розчарування ветеранів Першої світової війни мирним життям проявилось в першу чергу в ідеалізації фронтової дружби та у створенні різноманітних громадських організацій, що склалися з колишніх фронтовиків. У 1920 році була навіть створена Міжнародна федерація колишніх воїнів, до якої увійшли найбільші організації ветеранів не лише Великобританії, але й Франції та Італії. Як бачимо, під впливом Першої світової війни частина військовослужбовців кардинально змінила свій підхід в оцінці ролі війни в житті окремої людини та цілих народів, а також у вирішенні міжнародних проблем. Бажання перебудувати суспільство згідно з духом фронтової дружби, популярне серед ветеранів, лише сприяло зростанню їхньої політичної активності.

Проте не всі ветерани знайшли себе у політичній та громадській діяльності. Чимало з них продовжували відчувати себе самотніми і нікому не потрібними людьми, що зумовило до поширення серед певної частини ветеранів захоплення алкоголем і наркотиками. Причому втеча від складних реалій повоєнного життя за допомогою алкоголю та наркотиків стала популярною не лише серед колишніх учасників війни, але й серед певної частини цивільного населення країни. Так, британська преса неодноразово писала про посилення потягу до вживання наркотиків, що видається невинним, якщо взяти до уваги негативний вплив війни на психіку людей (поширення серед останніх почуття страху, депресії, душевної спустошеності тощо), а також складність психологічного переходу від умов війни і, відповідно, постійного стресу, викликаного її реаліями, до мирного життя: „Страхи, викликані війною, змусили багатьох людей шукати примарного задоволення в наркотиках... - Війна викликала у багатьох

неврастенічне прагнення досягти звільнення від реальності. Чоловіки, і жінки так само, жадають перетворити буденність на щось фантастичне та рідкісне” (газета „Експрес” за грудень 1918 року)⁹.

Руйнівні наслідки війни для психіки воєнних поглиблювалися складнощами, пов'язаними з проблемами соціальної та психологічної адаптації до нових умов – відсутність роботи, розуміння, підтримки, - що призвело також і до збільшення кількості самогубств серед ветеранів війни. Однією з причин цього можна вважати явище, яке в соціології отримало назву аномії (буквально – розрегульованість). Як відомо, соціальні правила відіграють важливу роль у регулюванні життя людей. Однак під час криз чи радикальних соціальних змін, до яких можна віднести і Першу світову війну, життєвий досвід людей перестає відповідати ідеалам, втіленим у соціальних нормах. Як наслідок, люди перебувають у стані дезорієнтації, під час якого культурні цінності, норми та соціальні взаємозв'язки відсутні або протирічають один одному, що приводить до зростання кількості самогубств серед населення¹¹.

Упродовж двадцятих років британська преса неодноразово писала про випадки самогубства серед військових, цитуючи їхні передсмертні записки, в яких часто повторювалися слова: „Я розбитий і знищений. Бог простить мені і подарує мені краще життя на небесах”¹¹.

Проте ми не можемо заперечувати того факту, що негативний воєнний досвід та постійний стрес, зумовлений війною, призвели також і до поширення серед певної частини західноєвропейського суспільства настроїв цинізму та гедонізму, причому виникнення цинічного ставлення до навколишньої дійсності було тісно пов'язане з використанням урядом Великобританії воєнної пропаганди.

Ще одним негативним наслідком війни може вважатися нівелювання ролі особистості в житті суспільства. Про вплив фронту на цей процес уже згадувалось. У тилу ж, у зв'язку з перебудовою економічного життя на воєнний стан, роль держави значно зросла, що також сприяло зменшенню ролі окремої людини в житті суспільства. А величезні фізичні втрати ще більше поглибили цей процес.

Яскравим прикладом трансформації суспільної свідомості цивільного населення стали зміни у світогляді та поведінці жінок. У ході світової війни останнім вдалося закріпити відчуття свободи і звільнення від умовностей через завоювання економічної самостійності та здобуття певних політичних прав. Зросла й сексуальна свобода жінок, а небажання багатьох з них мати дітей стало серйозною проблемою, що обговорювалася не лише громадськістю, але й, наприклад, Палатою лордів Великобританії¹². Проте звільнення жінок від умовностей проявлялося і в тому, що серед них зросла кількість тих, що палили та вживали алкоголь.

Проявом неадекватного сприйняття повоєнної реальності та втрати членів сім'ї стало поширення серед незначної частини суспільства, особливо серед матерів і дружин, захоплення спиритуалізмом, що відбивало їхнє прагнення повернути минуле, хоча б на мить.

Отже, можна зробити висновок, що Перша світова війна спричинила кардинальну зміну настроїв у британському суспільстві: від оптимізму, впевненості у завтрашньому дні до депресії, страху, відчуття безвиході, втоми, розчарування. Змінилися не лише настрої людей, але й система цінностей, в якій особистість, індивід посіли далеко не перше місце. Як наслідок, збільшилась кількість маргіналів, алкоголіків, наркоманів, самогубць. Настрої, що панували в британському суспільстві до Першої світової війни, були далекими від тих, що поширилися в її результаті, зникли „довіра до миру” та „чарівна безтурботність”, про які писав С.Цвейг у своїх „Спогадах європейця”¹³.

Список посилань

¹ Bell Ph. *Origins Of the War of 1914 // Themes in Modern European History: 1890-1945.* – London and New York: Routledge, 1992. – P.107.

² Biddis M. *Intellectual and Cultural Revolution, 1890-1914 // Themes in Modern European History.* - P.84.

³ Fussell P. *The Great War and Modern Memory.* – London-Oxford-New York: Oxford University Press, 1977. – P.21.

⁴ Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности.* – М.: Республика, 1994. – С. 180.

⁵ Griffith L. The Pattern of One Man's Remembering // Promise of Greatness: The War of 1914-1918. – New York: The John Day Company, 1968. – P. 287.

⁶ Майерс Д. Социальная психология. – СПб: Питер, 1999. – С.172.

⁷ Ellis J. Eye-Deep in Hell: French Warfare in World War I. – New York: Pantheon Books, 1976. – P.192.

⁸ Англия в 1918-1939 годах. Стенограммы лекций проф. Л.И.Зубок, прочитанных на Ленинских курсах при ЦК ВКП(б). – М.: Красное знамя, 1945. – С.14.

⁹ McMillan J. The Way It Was: 1914-1934. - London: Willam Kimber, 1979. – P.105.

¹⁰ Смелзер Н. Социология. – М.: Феникс, 1994. – С.207.

¹¹ McMillan J. Op.cit. – P.107.

¹² Branson N. Britain in Nineteen Twenties. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1975. – P.215 - 219.

¹³ Цвейг С. Статьи. Эссе. Вчерашний мир. Воспоминания европейца. – М.: Радуга, 1987. – С. 283.

Надійшла до редколегії 18.10.2004

Нечасва-Юрійчук Н.В.

Соціально-психологічні зміни у масовій свідомості британців під впливом Першої світової війни

Статья посвящена основным социально-психологическим последствиям Первой мировой войны для британского общества.

Natalia Nechayeva-Yuriyчук

Social-Psychological Changes in the Mass Consciousness under The Influence of the First World War

The article is dedicated to the main psychological consequences of the First World War to the Britain's society.

УДК: 821.161.2 Коб 09 : 94(100) „1914/1919

Мельничук Я.Б.

Перша світова війна

в художній інтерпретації Ольги Кобилянської

Перша світова війна, що смерчем пронеслась територією Буковини, принісши руйнування її містам і селам, нещастя тисячам

її людей, дала Ользі Кобилянській багато матеріалу для роздумів і узагальнень. Доля засудженого до страти безневинного вояка, трагедія батька-синовбивці, майбутнє дітей, яких закрутив вихор війни, – ці та інші загальнолюдські проблеми домінують в антивоєнних творах белетристики.

У 1950 – 1980-ті рр. ця тематична група малої прози письменниці привертала увагу дослідників. У вступній статті до тритомного видання творів О.Кобилянської (1956) О.Бабишкін вів мову про вісім творів цього плану. В.Лесин у статті „Антивоєнні твори Ольги Кобилянської” (1958) розглядав шість новел і нарисів 1915 – 1917 рр. та чотири, датованих 1922 – 1923 рр., як окремих цикл у контексті антимілітаристських мотивів раніших її творів – „Мужик” та „Земля”. Аналізові циклу відведено від кількох до десяти сторінок у відомих монографічних дослідженнях О.Бабишкіна, Н.Томашука, М.Лещенко.

Добре відомі, не раз позитивно оцінені критикою твори антивоєнного спрямування: „Лист засудженого вояка до своєї жінки”, „Назустріч долі”, „Юда”, „Сниться”, „Зійшов з розуму”. Віднести їх до цієї тематичної групи неважко, адже в текстах письменниці залишила певні натяки.

Зокрема, „Сниться” має підзаголовок „воєнний нарис”; написаний дещо пізніше, „нарис з правдивого життя” „Зійшов з розуму” відкривається реченням – часовим орієнтиром: „3 10 на 11 червня 1915 року”¹.

Ще п'ять оповідань і новел менш відомі, О.Кобилянська написала їх як під час війни („Щира любов”, „Чудо”), так і набагато пізніше – у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. („Василка”, „Туга”, „Воєнний акорд”). Відлуння антимілітаристської теми вчувається у творах „Лісова мати”, „Вовчиха”, „Московський гвер”.

Показ долі людини у війні, розкриття антитези, „війна і мир” – ці мотиви стали провідними у світовій літературі першої чверті ХХ ст., у творах французів А.Барбюса і Р.Ролана, чеха Я.Гашека, англійця Р.Олдінгтона, німців Т.Манна і Е.М.Ремарка, австрійця А.Цвейга, американця Е.Хемінгуея. Поява творів антивоєнного спрямування підтверджує думку, висловлену С.Цвейгом у „Спогадах європейця”: „І ми, письменники, теж стояли в ряду противників війни”². Причому це стосувалось творчості літераторів

© Мельничук Я.Б., 2004

без огляду на їхню національність.

Українська література не становила винятку, адже українці західних земель воювали на боці Австро-Угорщини, а вихідці зі Східної України – у складі російських військ. Для письменників, що брали безпосередню участь у бойових діях, закономірним було осмислити власний воєнний досвід, – так виникли збірки „Чорні маки” С.Васильченка, „Кроваве поле” О.Маковея. Марко Черемшина („Село за війни”), К.Гриневичева („Непоборні”), Б.Лепкий („Листи Катрусі”, „Моя вина”, „У таборі”, „Папері є?” та ін.) різнопланово представили події війни, зобразивши картини з життя сільського, табірнього, вигнанського. Тема війни знайшла відгук у творах буковинців: Д.Макогона, Ю.Мандрика, К.Ластівки, І.Синюка.

Не буде перебільшенням сказати, що війна 1914-1918 рр. послужила поштовхом до активізації творчості Ольги Кобилянської. Спостережлива, небайдужа, чутлива до „справдішнього життя” (вислів письменниці), вона черпала з нього теми та ідеї для своїх творів, що були суголосні з настроями і подіями часу. Про генезу творів останнього періоду О.Кобилянська зізнавалася: „Нариси, чи воєнні новели, писані в роках 1915-1917, то мотиви – все з життя; ними я так перейнялася, що мусила їх обробити і подати публіці”³. І не стало перешкодою для освоєння нової теми відсутність особистого військового досвіду немолодої за віком письменниці. Попри все вона безпомилково відчула значущість події, про яку отримувала різні повідомлення – і від безпосередніх учасників, і з преси.

Воєнні дії, їх вплив на долі людей, повоєнний передріл територій, його наслідки для буковинського краю, а також поява можливості для об’єднання України – все це знайшло відлуння у творах буковинської письменниці і в післявоєнний час. І не лише новелістика, як лаконічна, дійова, найбільш мобільна форма прози, а й роман „Апостол черні”, епістолярні згадки віддзеркалюють пережите і передумане в роки війни.

Своєрідним прологом до розмови про війну є новела „Лісова мати” (1915), у фіналі якої змальовано мобілізацію до австрійського війська. Пізніше, у 1923 р., О.Кобилянська створила „Вовчиху”, де трагізм підготовчого етапу війни передала сценою прощання з рідними двох синів Жмутів – Юзька і Янця. Порівнюючи обидва твори, констатуємо незаперечну еволюцію майстерності їх авторки

у передачі почуттів мобілізованих та їх рідних. Глибшого психологізму письменниці досягла у „Вовчисі”, адже тут використано фольклорну основу: Обряд весілля з його неодмінним елементом – благословення батьками молодих – трансформується у сцену прощання, трагізм якої посилюється аналогічно з обрядом похорону і голосінням Санди, що його супроводжує.

Під пером Ольги Кобилянської оживають бойові дії, зокрема на переправі через річку Прут („Назустріч долі”) під час одного з наступів, що передували другому російському вторгненню, яка тривала від 27 листопада 1914 р. Твір „Зійшов з розуму” стосується подій, зафіксованих в історії Буковини так: „Протягом другої половини червня 1915 р. російські війська намагалися зламати оборону противника в районі сіл Раранча, Бояни, Топорівці, Добринівці, Чорний Потік, Самушин та ін., по кілька разів у день переходили в атаки, втрачаючи значну кількість живої сили”⁴. Дата бою, вказана письменницею у творі, – ніч на 11 червня 1915 р. – виступає часовим орієнтиром, як і вказані координати місця подій: близьке місто Ч. (Чернівці), міст через річку Прут, за якою розташовані вищезгадані буковинські села.

У змалюванні картин бою О.Кобилянська слідує за народною традицією, що відбилась у західноукраїнському фольклорі, зокрема, в співанках-хроніках. В одній з них – „Я вам пісню заспіваю під час неспокою” – поетично зображено сцену, подібну до змалюваної в новелі „Зійшов з розуму”:

Коли втихли ці всі стріли, було чути зойки,
Крики нужди і розпуки і тяжкі йойки.
Оден поляг десь без ноги, другий двох не має,
А третьому руки врвало, ратунку благає.
І благає він ратунку, нема кому дати,
То він просит товариша: - Добий мене, брате ⁵.

У творах про війну О.Кобилянська тяжіє до використання народнопоетичних засобів: свист, шум пролітаючих куль порівнюється з природними стихіями – градом, зливою, дощем; ревіння, гуркіт бою на тлі заграви пожеж асоціюються з пеклом. Традиційні порівняння, метафори, епітети не випадково повторюються в текстах творів; запозичені з фольклору елементи функціонують як кліше, щоб відтворити тло бойових подій і доповнити недостатність особистих вражень самої авторки. Не завжди вдається уникнути їй схематизму, повторів у показі

батальних сцен. Це з одного боку, а з другого – помітні письменницькі знахідки, зокрема в зображенні трагедії землі, знесиленої боями. Поля битв перестали засівати, тут квітуть лише червоні маки: „По одній стороні червоні маки на ній процвітають, рови заповняють, могили прикрашають”⁶, – читаємо у фрагменті з „воєнного нарису” „Снитися”. Наведений О. Кобилянською штрих, як виявилось, не був просто красивою метафорою, а мав реальне підґрунтя і в пізнішій книзі малої прози О.Маковея піднесений до рівня наскрізного образу, що засвідчує назва „Червоне поле”.

Більшою мірою, ніж арену бойових дій, зобразила письменниця краще знане їй життя мирного населення, зіткнення цивільних із вояками своєї та ворожої армій („Василка”, „Юда”). Про перший із творів є згадка в автобіографічному листі „Про себе саму”: „Цими днями викінчила я, власне, таку одну новелу з нашого народного життя під час війни, під заг[оловком] „Василка”. Тішуся нею, начеб мені хто нею дарунок зробив, бо вона вся з життя. В нас на Буковині є й пишні моделі, і кілька гострого розуму!”⁷. Звідси бачимо, що письменниця ставила перед собою завдання спостерігати долю людини у змінених через війну обставинах, що було продовженням її попередніх психологічних студій. Війна як сильний прожектор вихоплювала людські риси, раніше маловиразні. На її тлі вимальовувались характери, їх еволюція.

У цьому зв’язку категоричні закиди, що О.Кобилянська, а також В.Стефанік, Марко Черемшина обминули „подієву” сторону Першої світової війни, обмежившись змалюванням долі селянина як мимовільної жертви, видаються неправомірними⁸. Антивоєнну прозу письменниці-буковинки слід оцінювати інакше, глибоко проникаючи в обставини її створення, розуміючи визначальну концепцію авторки, її людинознавчий підхід. У листі до Микити Шаповала письменниця зазначала: „Деякі брали мені за зле, що я не писала про свої „вражіння” з війни. Лізли до мене або випитували листами про них. Я на фронті не була, а про те, що тут і там досягало мою душу знадвору, я писала” (16.01.1922).

Тема військової зради є домінуючою у ряді творів: „Лист засудженого вояка до своєї жінки”, „Туга”, „Воєнний акорд”. Причому доля героя першої новели Василя В., якому залишилось до смерті дві години, вирішена авторкою абсолютно інакше, ніж виправданого судом Микити Білого („Туга”).

Часовий діапазон воєнної новелістики О.Кобилянської не обмежується роками 1914-1918, він сягає значно далі. Через багато років після фактичного припинення війни лунає постріл з трофейної рушниці, яку приховував колишній вояк Кость Бранчук. Смерть, яка сталась через його захланність, розцінена судом як трагічна випадковість – казус, а фактично зять Бранчука впав ще однією жертвою світової бойні („Московський гвер”).

Як здійснювали роботу військово-польові суди, як діяли санітарні карети (амбулянс) на полі бою, як лікувалися в шпиталях поранені, окопне життя вояків, досвід цивільного населення, – усе синтезувала О.Кобилянська, створюючи правдиву панораму в новелах, нарисах, оповіданнях, змодельовавши галерею рідних людських типів. У цьому наша письменниця десь наблизилась до майстерності А.Барбюса, чий роман „Вогонь” Максим Горький схарактеризував так: „Це – книга проста, сповнена пророчого гніву, це – перша книга, яка говорить про війну просто, суворо, спокійно і з незборимою силою правди”⁹. Так само „просто, суворо, спокійно” зобразила війну О.Кобилянська, хоча її пером вели не особиста присутність чи військовий досвід, а вміння аналізувати почуте і моделювати дійсність.

Проблема вини і кари (так неоднозначно вирішена в „Юді”), неспівмірність тяжкості провини і покарання за неї для українця-селянина, що став воїном, – ось той смисловий центр, який об’єднує три твори: „Лист засудженого вояка до своєї жінки”, „Воєнний акорд” і „Туга”. В усіх них конфлікт загострюється через несправедливість австрійського судочинства, – якому даються аналогічні характеристики у текстах перших двох: „Воєнний суд є невимовимий, скорий як вогневий кріс. Не питає багато, лиш б’є”¹⁰. Відчуженість керівної офіцерської верхівки та простих жовнірів, проти якої внутрішньо протестує свідомий українець, оповідач у „Воєнному акорді” не була надуманим чи епізодичним фактом, адже відбилась у фольклорі, зокрема у співанці-хроніці „В чужім краю – Італії, на високих горах”¹¹.

У названих творах О.Кобилянської послідовно проводиться теза про невідповідність менталітету українця – споконвічного ратая, господаря, сім’янина – жорсткій воєнній машині. Образи Василя („Лист...”), Микити Білого („Туга”), безіменного галичанина та Миколи Заварюка („Воєнний акорд”) змодельовані в одному

ключі: вони віддані своїй сім'ї, дітям, чесній селянській праці, православній вірі. Військова справа – однозначно не їхня стихія.

Але до військової служби герої новел ставляться як до неминучої необхідності, в їхніх діях немає відкритого опору. Почуття обов'язку, відповідальність за присягу, дану цісареві, – вдвічі підсилюють трагізм становища вояків. О.Кобилянська навдивовижу глибоко проникла у душу жовніра, яка роздвоюється між громадським і особистим. Покидаючи окоп, Микита Білий має рішучий намір повернутися: „Я не втікаю від цісарської служби”¹² і справді повернувся з прагненням „щиріше [...] найяснішому панові служити...”¹³. Більшим покаранням, ніж винесений трибуналом вирок, були для героя моральні тортури: „Його душа – один біль, один жаль. Гине. Чує, що і без кари гине. Аж тепер чує, що він заподіяв!.. І нема порятунку”¹⁴. Усвідомлення власної провини, а від цього – бажання бути покараним – такий морально-етичний хід характерний не лише для „Туги”. Мимовільного синовбивцю з новели „Юда” непоправність вчиненого штовхнула до самогубства. Життя без покарання, з нечистою совістю стало тягарем для героя твору „Московський гвер”, котрий спричинився до смерті зятя вже по війні.

Гуманістичне начало, яскраво виражений миролюбний дух – такі риси творів „Щира любов” (1914) і „Чудо” (1915), що, як і „Лісова мати”, були першими відгуками часу війни. Події в них зосереджуються у шпиталі: там перебував оповідач-вояк („Щира любов”), туди двічі – спочатку для власного лікування, а потім – у пошуках рідного брата – потрапив вояк-сторож з оповідання „Чудо”. Обидва твори містять картини війни. У „Щирій любові” – це опис вторгнення російських військ у „супокійне миролюбне місто”¹⁵ Чернівці. Трохи пізніше від буковинки бої за головне місто Буковини описала Х.Алчевська в поезії „Привиди війни”, присвяченій О.Кобилянській:

Кривавий крик, кривавий гук,
І Чернівці у сьомий раз
Вже перейшли із рук до рук
В громах війни, у блисках мук¹⁶.

У цій війні буковинські українці змушені були боротись зі своїми братами з Великої України. О.Кобилянська вперше у „Щирій любові” (пізніше – у творах „Назустріч долі”, „Василка”) засудила братовбивчу суть війни, висловила ставлення до приходу

російських військ : „Не прийшли боронити свій край від руйнуючого нападу ворога, а прийшли, як казали, „визволяти славян” на розказ царя свого, що жив десь далеко легендою, за муром сторожі, військ... в недоступних кімнатах, повних багатств, сумних подій і кривавих вироків, ніби непрозорою мракою сповитий”¹⁷. За зовнішньою простотою легенди, алегоричністю казки приховується влучна характеристика російського царату, великоруського імперіалізму, викриття справжньої суті „визвольної” місії, про яку видатний учений-природознавець В.І.Вернадський у статті „Українське питання і російська громадськість” (липень-серпень 1915 р.) писав: „Звільнення”, таким чином, звелось спершу до зруйнування української культури в ім'я російської єдності, а згодом – до принесення українського населення Буковини і Галичини в жертву румунізації та колонізації”¹⁸.

Варто наголосити, що в художній інтерпретації проблем війни О.Кобилянська наблизилась до найталановитіших творів європейської і світової літератури того часу, не дарма Х.Алчевська поставила поруч імена великого французького белетриста і великої української письменниці у статті „Два ненависники війни: Кобилянська - Барбюс”. В українській літературі антивоєнний цикл малої прози буковинки вирізняється неповторним творчим почерком, глибиною спостережень, тематичним спектром охоплених проблем. „Війна – це зло”, – однозначно ствердила письменниця устами героїв своїх новел та оповідань, які, без сумніву, можемо зарахувати до найбільших здобутків гуманістичної літератури.

Список посилань

¹ Кобилянська О. Твори: В 5 т. – К.: Держлітвидав України, 1962 – 1963. – Т. 1 – 5.

² Співанки-хроніки (Новини) / Упор. О.І.Дей, С.Й.Грицай. – К.: Наук. думка, 1972. – 560 с.

³ Алчевська Х. Твори. – К.: Дніпро, 1990. – 558 с.

⁴ Буковина: Історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

⁵ Вернадський В.І. Українське питання і російська громадськість // Молода гвардія. – 1988. – 12 берез.

⁶ Горький Максим. Предисловие // Барбюс А. Огонь (дневник взвода). – М.: Правда, 1984. – С. 3 – 7.

⁷ Кобилянська О. Щира любов // Військовий листок Штрифлера: Пільна часопись (Відень). – 1916. – № 17. – С. 12 – 13.

⁸ Кобилянська О. Сниться: Новелі і нариси. – Чернівці, 1922. – 64 с.

⁹ Кобилянська О. Туга // Нові шляхи. – 1932. – № 6-7. – С. 237 – 243.

¹⁰ Кобилянська О. Твори: В 5 т. – К.: Держлітвидав України, 1962 – 1963. – Т. 1 – 5.

¹¹ Скорина Л. “На Західному фронті без змін” Е.М.Ремарка та “Альцедама” І.Дніпровського: спроба компаративного дослідження // Слово і час. – 2000. – № 6. – С. 47 – 54.

¹² Співанки-хроніки (Новини) / Упор. О.І.Дей, С.Й.Грицай. – К.: Наук. думка, 1972. – 560 с.

¹³ Цвейг С. Статті. Ессе. Вчорашній мир. Воспоминания европейца: Пер. с нем. – М.: Радуга, 1987. – 479 с.

¹⁴ Кобилянська О. Щира любов // Військовий листок Штрифлера: Пільна часопись (Відень). – 1916. – № 17. – С. 243.

¹⁵ Вернадський В.І. Українське питання і російська громадськість // Молода гвардія. – 1988. – 12 берез.

¹⁶ Кобилянська О. Твори: В 5 т. – К.: Держлітвидав України, 1962 – 1963. – Т. 1 – 5.

¹⁷ Вернадський В.І. Українське питання і російська громадськість // Молода гвардія. – 1988. – 12 берез.

¹⁸ Алчевська Х. Твори. – К.: Дніпро, 1990. – 558 с.

Надійшла до редколегії 27.10.2004

Мельничук Я. Б.

Первая мировая война в художественной интерпретации Ольги Кобылянской

В статье анализируются рассказы О.Кобылянской антивоенного периода 1910-1930 годов, а также освещаются произведения украинских и зарубежных авторов, посвященных Первой мировой войне.

Yaroslava Melnychuk

The interpretation of the First World War in Olga Kobylyanska's fiction

The article deals with the analyses of Kobylyanska's short stories of antiwar cycle 1910 – 1930. The broad context of the works about the First World War by Ukrainian and foreign writers is given.

УДК: 94 (410) „1914/1919”: 323.1 (093.3)

Сахновський О.Є.

Ірландська криза навесні 1918 р. у “Воєнних мемуарах” Девіда Ллойд Джорджа

Ім'я британського політика і державного діяча Девіда Ллойд Джорджа було добре відоме впродовж першої половини ХХ століття не тільки в Британській імперії, а й далеко за її межами. Алан Тейлор, один з найбільш авторитетних англійських істориків, назвав його „найвидатнішим прем'єр-міністром століття”¹. Звичайно, таке твердження нині можна вважати занадто категоричним. Конкурентами Ллойд Джорджа у минулому столітті можна було б назвати Вінстона Черчилля чи, скажімо, Маргарет Тетчер. Та все ж, коли мова йде про епохальний період Першої світової війни, пріоритет „валлійського чаклуна” в усіх питаннях британської внутрішньої та зовнішньої політики залишається незаперечним.

Очевидно, у цьому контексті належить розглядати і об'єкту (більше двох тисяч сторінок!) мемуари Ллойд Джорджа, до написання яких він приступив у 1931 році і закінчив у рекордно короткий строк. У них можна знайти величезну кількість фактів, оцінок, характеристик, які загалом складають панораму Світової війни, представлену, звичайно, крізь призму особистих інтересів автора.

Здійснюючи свій грандіозний літературний проект, Ллойд Джордж аж ніяк не міг обійти ірландське питання, яке впродовж декількох десятиліть залишалося одним із найгостріших. Як зазначав англійський історик Р. Вільсон, „на протязі 1880 – 1930-х років криза в Ірландії залишалася центральним, інтегральним фактором кризи Вестмінстерських урядів і британської держави. В ці роки конфігурація політичної боротьби у Великій Британії постійно визначалася через ірландське питання”². Цей факт

визнавав і сам Ллойд Джордж. Один із розділів його мемуарів, присвячений повністю повстанню 1916 р. в Дубліні, розпочинається такими словами: „Довготривала і виснажлива трагедія відносин між Британією і Ірландією відігравала важливу роль у світовій війні”³. Не дивно, що саме цій темі британський політик присвятив чимало сторінок.

Мета даної розвідки – аналіз „Воєнних мемуарів” крізь призму ірландського питання. Завдання полягає у тому, щоб, по-перше, охарактеризувати їх з позицій сучасного джерелознавства, по-друге, виокремити ірландську тематику і визначити її фактичну цінність, і, насамкінець, – спробувати віднайти те, що автор не доказав або свідомо приховав.

У плані методології та можливого наукового доробку більш важливе є останнє, оскільки наведені Ллойд Джорджем факти та їх інтерпретації не залишилися поза увагою радянських істориків⁴. Правда, вони оцінювали їх здебільшого під кутом зору „шляху Ірландії до революції”, та й користувалися переважно перекладом мемуарів російською мовою, не задаючи собі клопоту перевіряти його оригіналом. Лише дуже досвідчений дослідник із Санкт-Петербурга (колишнього Ленінграда) К.Б. Виноградов намагався не тільки оцінювати мемуари Ллойд Джорджа в контексті інших джерел⁵, а й звиряв переклад з оригіналом і в ряді випадків пропонував свій варіант⁶. Та попри все цей знаний історик не аналізував тексти крізь призму ірландського питання.

Як вище вже зазначалося, Ллойд Джордж як неординарний політик був добре відомий за межами Британії вже на початку ХХ ст. Не дивно, що поява в 30-х роках „Воєнних мемуарів” стала своєрідною сенсацією. Тим більше, що, незважаючи на свої шістдесят, автор знаходився у розквіті творчих сил і явно мав бажання створити ще за життя “пам’ятник самому собі”. Значною мірою честолубивому політику це вдалося: окрім неабиякого успіху у читачів, мемуари принесли Ллойд Джорджу рекордні на той час гонорари (50 тис. ф. ст. в Англії і 12 тис ф. ст. в США)⁷ й славу неабиякого майстра слова, дотепного оповідача й гострого критика. Вони і тепер, на початку ХХІ ст., читаються з великим інтересом, хоча як історичне джерело потребують, звісна річ, строго критичного підходу.

Переклад „Воєнних мемуарів” російською мовою
© Сахновський Є.В.

здійснювався майже синхронно з їх появою в оригіналі. Соціальна напруга в СРСР, утвердження сталінізму, зокрема атмосфера гострої „класової боротьби на фронті історичної науки”, – все це аж ніяк не сприяло творчій праці над перекладом величезного фоліанта⁸. Та попри все здійснений Ісааком Звавичем переклад (за винятком 4-го тому, який переклав Л. Боровий) загалом зберігає як фактичну точність, так і оригінальний стиль автора. Перекладач був не тільки фахівцем з історії Англії, а й довго перебував у цій країні як співробітник Л.Б. Красіна, першого радянського посла у Лондоні. Він добре знав майже усіх англійських політиків 20-30-х років, у тому числі, безумовно, і самого Ллойд Джорджа. Тому наголосимо ще раз: переклад мемуарів здійснений якщо й не бездоганно, то все ж дуже добре. Можливо, саме ця обставина спричинила особливу довіру істориків до перекладного російського варіанту і їх небажання, як вище вже згадувалося, перевіряти його оригіналом. Між тим, така прискіпливість у деяких випадках не завадила б.

Насамкінець, щоб завершити цю частину даної розвідки, визначимо місце „Воєнних мемуарів” у класифікаційній системі сучасного джерелознавства. Фахівці з цієї дисципліни розрізняють мемуари – автобіографії і мемуари – „сучасні історії” як два відмінні за своїми первісними соціальними функціями види історичних джерел⁹. За всіма ознаками “Воєнні мемуари” незаперечно належать до другої категорії, яка найбільш типова для західноєвропейської традиції. Мемуари – „сучасні історії” (англ. – “contemporary history”) – „вид джерел особистого походження, метою яких є фіксація суспільно значимих подій для передачі їх в еволюційній цілісності”¹⁰. Такі „історії”, як правило, вже в момент написання розраховані на опублікування.

До джерелознавчої характеристики вище згаданих мемуарів варто додати ще таке: найчастіше їх написання виходить далеко за межі особистих інтересів автора. Натомість публікація таких „історій” розглядається як справа державної ваги і відповідно контролюється певними політичними інституціями. Ллойд Джордж у цьому зв’язку прямо вказує, що опрацював велику кількість офіційних документів за допомогою цілого штату секретарів та помічників¹¹. Особливу вдячність він висловлює не названому „товаришеві”, який надихав його на творчу працю. Очевидно,

© Сахновський Є.В., 2004

йдеться про лорда Бівербрука – газетного магната й політика, главу Міністерства інформації наприкінці війни. Саме йому пізніше дістався особистий архів Ллойд Джорджа.

І все ж головною фігурою, яка безпосередньо спрямовувала написання мемуарів від початку й до кінця, був Моріс Хенкі – „людина секретів”, як доволі точно охарактеризував його біограф¹². У передмові Ллойд Джордж згадує це ім'я, але багато чого недоговорює. Він пише про те, що сер Моріс Хенкі – один із „найбільш здібних і визначних слуг англійського уряду”, переглянув мемуари¹³. Насправді ж Хенкі не просто „переглядав”, а дуже старанно виконував роль справжнього „чистильника”. Як з'ясував канадський історик Майкл Фрай, він „радив, пропонував, заохочував, попереджав...”¹⁴. Ще на стадії попередньої підготовки до написання мемуарів визначилися взаємовідносини автора і негласного „державного редактора”. Щоб уникнути критики і непорозумінь, справу вирішили так: Ллойд Джордж буде покладатися на розсудливість і неупердженість Хенкі, а той, у свою чергу, займеться „чисткою” томів на користь уряду¹⁵.

Але хто ж такий цей Хенкі? Непримітний, як на перший погляд, чиновник, що так і залишився „просто полковником”. Та насправді це був експерт найвищого класу, який з 1908 і до 1942 року залишався у центрі Апарату, де приймалися найвідповідальніші політичні рішення. Хенкі послідовно займав посади неодмінного секретаря: Комітету імперської оборони, Воєнної ради, Дарданельського комітету, Воєнного комітету при уряді Асквіта. Коли Ллойд Джордж у грудні 1916 р. прийшов до влади, він звернувся саме до Хенкі з пропозицією організувати „фактично нову систему правління”. Йшлося про Секретаріат створеного новим главою уряду вузького (всього 5 осіб) Воєнного кабінету. Завдання Секретаріату не обмежувалися виконанням суто технічних обов'язків. Більш важливою справою стало висування „ідей” по широкому спектру воєнної політики; тут їх детально обговорювали, а потім поставляли у верхні ешелони влади¹⁶. Секретаріат фактично став неформальним „мозковим трестом” з питань внутрішньої та зовнішньої політики періоду світової війни. Та й після її закінчення „секретарі” ще довго зберігали неабиякий авторитет. Додатковим підтвердженням цьому є сам факт призначення Хенкі на роль „чистильника” мемуарів Ллойд Джорджа.

Повертаючись до ірландської теми, зазначимо насамперед таку особливість: упродовж усієї довгої історії англо-ірландських відносин ірландське питання періодично ніби „виринало” у сферу британської політики, стаючи часто причиною гострих партійних, парламентських чи навіть державних криз. Так було, для прикладу, наприкінці XVIII ст., у 80-ті роки XIX ст., напередодні Першої світової війни. Ці періоди загострення змінювалися відносним заспокоєнням, своєрідним „занурюванням”, коли ірландська проблема на деякий час ніби зникала з політичної арени, або ж принаймні так здавалося.

У роки війни Ірландія „нагадала” про себе двічі: у 1916 році квітневим повстанням у Дубліні і в березні - квітні 1918 року у зв'язку зі спробою уряду розповсюдити на ірландців військову повинність. В обох випадках Ллойд Джордж подає своє бачення подій, хоча, цілком очевидно, дещо змінене часом та, значно більшою мірою, загостренням англо-ірландських відносин у 20-ті роки XX ст.

Покаже те, що Ірландському повстанню автор присвятив окремий, хоча й невеликий за обсягом, розділ. Особливої цінності для висвітлення повстання він не має, оскільки про самі події, які відбулися у Великодній тиждень (24 – 29 квітня) 1916 р. у Дубліні, в мемуарах власне не йдеться. Натомість Ллойд Джордж зайнятий пошуками винуватців серед військових керівників, чиновників і адміністраторів, які „низкою абсолютно непотрібних безумств” спровокували повстання¹⁷. Його безпосередніми натхненниками і керівниками названі шинфейнери (лідери партії „Шин Фейн”), що зовсім не відповідає дійсності. Цю версію розповсюджувала свого часу британська преса, хоча в процесі розслідування виявилось, що серед керівників повстання був лише один член партії „Шин Фейн”. На початку 30-х років Ллойд Джордж не міг цього не знати. Так само не витримує критики трактовка ірландського питання як „домашньої трагедії”¹⁸. Вона ще раз нагадує нам про суто англійську традицію, за якою Ірландію ніколи не розглядали як колонію; натомість вона завжди залишалася „проблемою”, причому „надзвичайно складною для державних діячів”¹⁹. Більшу частину розділу Ллойд Джордж присвячує власним зусиллям, які він докладав для її розв'язання протягом травня-липня 1916 року.

Особливістю розглядуваного розділу, як, до речі, і мемуарів у цілому, є персоніфікація описуваних подій. Особливо влучні, часто

дотепні, характеристики ірландських гомрулерів – лідерів Ірландської парламентської партії, таких, зокрема, як Джон Редмонд, Т.П. О'Коннор, Джон Діллон та інших. Не забуває автор і себе, раз по раз ставлячи у центр розповіді. А втім, тут важко висувати до нього якісь претензії.

Значно краще, як з погляду викладу фактів, так і їх інтерпретації, представлені події березня-квітня 1918 року, коли ірландське питання знову „виринуло” на політичну арену. Безпосереднім приводом до цього послужила на цей раз спроба уряду розповсюдити на ірландців військову повинність. Нагадаємо, що вона була уведена поступово, як вимушений під тиском обставин захід, протягом 1915 – 1916 рр. Але тоді уряд Асквіта не ризикнув призивати ірландців. І ось навесні 1918 року, коли почався великий наступ німецьких військ на Західному фронті, „проблема живої сили” (саме так названий відповідний розділ мемуарів) загострилася до крайніх меж. Ллойд Джордж так описує початок кризової ситуації: „На засіданні Воєнного кабінету 25 березня серу Окланду Геддесу доручили підготувати в найближчий час стислий проект закону, який дав би нам повноваження підняти призовний вік до 50 чи 55 років, брати на військову службу духовенство, посилати на роботи за кордон осіб, які не вступили у військо за переконанням совісті...”²⁰. Далі в російському тексті мемуарів пропущені два надзвичайно важливі рядки. Ось як вони зафіксовані у додатку до 5-го тому на маленькій смужці паперу: „... і розповсюдити військову повинність на Ірландію. Останнє питання викликало серйозні розбіжності в кабінеті, а згодом...”. Останні слова речення подані в тексті: „в парламенті і поза ним”²¹.

Далі Ллойд Джордж детально, часто з посиланням на документи, викладає аргументи прибічників рекрутації ірландців і противників цього вкрай небезпечного заходу. Причому виклад детальний, відвертий і, як на нашу думку, цілком об'єктивний. Безумовно, він знав набагато більше, ніж будь-хто з учасників дискусії. Ті, хто обстоював негайне прийняття закону, не знали, приміром, який шалений тиск вчинили ірландські депутати на засіданні Палати громад 9 і 10 квітня 1918 р. Коли Ллойд Джордж вніс пропозицію одночасного введення в Ірландії військової повинності і гомруля (самоврядування), його промова часто переривалася вигуками, свистом, репліками з місць. Здавалося, що Палата громад повернулася до незабутньої ще декотрими її

членами обструкції часів Чарльза Парнелла. Дійшло до того, що главу уряду обізвали „політичним ошуканцем”, „парламентським кайзером” і навіть... „Распутіним”²².

Дебати в парламенті – лише часка гострої боротьби з ірландського питання, яка охопила тоді всю країну. Ллойд Джордж добре це знав, бо ж сам став об'єктом гострих нападів з усіх боків. У своїх мемуарах він визнавав: „Майже неможливо описати, з якими ускладненнями було зв'язане питання про введення військової повинності в Ірландії”²³.

У даному випадку авторові мемуарів можна не тільки вірити, а й співчувати. Принаймні на сьогодні немає доказів твердити щось протилежне. Тому далеко не праві ті історики, які оцінюють спробу ввести в Ірландії військову повинність як „найбільшу помилку” Ллойд Джорджа²⁴. Цілком очевидно, що в даному випадку потрібно говорити не про „помилку”, а про сформульовану воєнним теоретиком Карлом фон Клаузевіцем „залізну логіку війни”. Ця логіка передбачає дію „закону крайнощів”, перед яким будь-яке обмеження і поміркованість мусять відступити на задній план²⁵. Як один із найдосвідченіших політиків того часу, Ллойд Джордж у 1918 році, зокрема під час ірландської кризи, інтуїтивно відчув необхідність діяти у відповідності із „законом крайнощів”. Через декілька років він доволі об'єктивно описав як перебіг подій тієї кризи 1918 р., так і свої суб'єктивні враження та власні почуття.

Загалом „Воєнні мемуари” Д. Ллойд Джорджа залишаються історичним джерелом, яке відтворює англійський погляд на ірландське питання. Звичайно, цей погляд своєрідно відбився у свідомості автора. В цьому сенсі будь-які мемуари цілком природньо суб'єктивні. Як вдало висловилися з цього приводу російські фахівці з джерелознавства, „їх суб'єктивність є об'єктивно притаманна їм властивість”²⁶. Даремно було б вимагати від Ллойд Джорджа більшого, ніж інтепретація ним же відібраних фактів. Та це його право – право автора мати свій погляд на минуле. У такому разі професіональний обов'язок історика залишається незмінним – предметно зорієнтований аналіз з позицій сучасної наукової критики джерел.

Список посилань

¹ Taylor A. J. P. English History 1914 – 1945. – Oxford, 1965. – P.87.

² Wilson R. Imperialism in crisis: the "Irish dimension" // Crises in the British State, 1880 – 1930 // Ed. by Mary Longan and Bill Schwarz. – L., 1985. – P. 151.

³ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары / Пер. С англ. И.Завича : В 6-ти тт. – М.: Соцэкгиз, 1934 – 1938. – т. 1-2. – С. 464.

⁴ История Ирландии / Отв. ред. Л. И. Гольман. – М.: Мысль, 1980 ; Колпаков А.Д. Ирландия на пути к революции 1900 – 1918 гг. – М., 1976; Орлова М.Е. Рабочий класс и освободительная борьба ирландского народа. – М., 1983; Толстов С.В. Ирландские питанья на початку XX ст. // УИЖ. – 1982. - №8. – С. 109 – 117.

⁵ Виноградов К.Б. Буржуазная историография Первой мировой войны. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 87 – 134.

⁶ Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж. – М.: Мысль, 1970. – С.224, 241 та інші.

⁷ Там само. – С. 392.

⁸ Lloyd George D. War memoirs. vol. I – 1068 p.; vol. II. 1069 - 2108 p. L., 1938.;

⁹ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: Российск. гос. Гуманит. ун-т, 2000. – С.471;

¹⁰ Там само. – С. 472.

¹¹ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары / Пер. С англ. И. Завича : В 6-ти тт. – М.: Соцэкгиз, 1934 – 1938. – т. 1 - 2. – С. 31.

¹² Roskill S. Hankey, Man of secrets. – vol. I. 1877 – 1918. – New York, 1970.

¹³ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары / Пер. С англ. И.Завича : В 6-ти тт. – М.: Соцэкгиз, 1934 – 1938. – т. 1 - 2. – С. 31.

¹⁴ Fry M. Lloyd George and foreign policy. vol. I. The education of a statesman. 1890 – 1916. – Montreal, 1977. – P. 4 – 5.

¹⁵ Ibid. - P.5.

¹⁶ Roskill S. Hankey, Man of secrets. – vol. I. 1877 – 1918. – New York, 1970. – P. 343.

¹⁷ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары / Пер. С англ. И.Завича : В 6-ти тт. – М.: Соцэкгиз, 1934 – 1938. – т. 1-2. – С. 465.

¹⁸ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. - т. 1 - 2. – С. 467.

¹⁹ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – т. 1 - 2. – С. 466.

²⁰ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – т. 5. – С. 347.

²¹ Там само.

²² Parliamentary Debates. House of Commons. – 5th series. – vol. 104. L. 1918. – cols. 1362 – 1365.

²³ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – т. 5. – С. 349.

²⁴ Ward J. A. Lloyd George and the Irish Conscription Crisis // Historical Journal. – 1974. vol. 17. - № 1. – P. 128.

²⁵ Клаузевиц Карл фон. О войне: В 2-х т. т.1. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2002. – С. 24.

²⁶ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: Российск. гос. Гуманит. ун-т, 2000. – С.635.

Надійшла до редколегії 25.10.2004

Сахновский А.Е.

Ирландский кризис весны 1918 г. в «Военных мемуарах»

Дэвида Ллойд Джорджа

Автогром проанализованы мемуары ведущего британского политика Дэвида Ллойд Джорджа в контексте ирландского вопроса, уделяя особое внимание ирландскому кризису весны 1918 г. Автор приходит к выводу, что «Военные мемуары» отображают официальный английский взгляд на ирландский вопрос.

Oleksandr Sakhnovsky

The Irish Conscription Crisis of spring 1918 in D. Lloyd

George's "War memoirs"

The author analyses the memoirs of leading British politician D. Lloyd George in context of the Irish Question. The particular focus of the investigation is Irish conscription crisis march-april 1918. The author comes to the conclusion that "War memoirs" is the official English view on Irish Question.

УДК: 355. 14 (470 + 571) „1914 / 1918

Олієвський О. І.

**Про деякі аспекти фронтового побуту російської армії
під час „Великої війни”**

Будь-яка війна має дві сторони існування: це бій і повсякденність побуту. Вона є сукупністю смертельної небезпеки, постійного очікування загибелі, випадковості і деталей повсякденного побуту, які завжди присутні в житті людини. У статті зроблена спроба показати окремі сюжети фронтового побуту під час „Великої війни” 1914 - 1918 рр., а саме: облаштування окопів, розваги, санітарно-гігієнічні умови і раціон. Погляд на війну саме в такому ракурсі дає можливість більш глибоко усвідомити трагізм людини на тлі глобальних суспільних катаклізмів, а також чіткіше відобразити закономірності, спільні риси людської поведінки. Крім того, важливо зрозуміти, що від якості побуту, його організації в багатьох випадках залежав моральний дух військ та їх боєздатність. По суті, солдатський побут можна віднести до важливих складових перемоги і причин поразки.

Отже, що являє собою фронтовий побут? Насамперед визначимо основні структурні елементи фронтового побуту. До них, як визначила сучасна російська дослідниця Е.Сенявська, входить: 1) заповнення часу службовими обов'язками, тобто: несення вартової служби, обслуговування бойової техніки, доглядання власної зброї, виконання інших робіт і т.д.; 2) години відпочинку, в тому числі й організованого, тобто все те, що складає розпорядок дня; 3) основними складовими фронтового побуту є також бойове забезпечення і технічне оснащення військ: зброєю, боеприпасами, засобами захисту, пересування, зв'язку і т.п.; 4) житло, побутове постачання, а саме: солдатський раціон, одяг, грошове забезпечення і медичне обслуговування; 5) зв'язок з тилом, тобто листування з рідними, посылки, шефська допомога, відпустки¹.

©Олієвський О. І., 2004

Для солдата буденністю війни були окопи, саме там формувалася своєрідна культура - “культура окопного життя”, на яку були перенесені стереотипи поведінки та колективні уявлення із повсякденного мирного життя тилу.

В умовах позиційної війни значну частину часу солдат проводив саме в окопах, а отже, й облаштовував їх відповідно до власних стереотипів та уявлень. Прикладом може слугувати облаштування окопів російської армії в порівнянні з австрійськими та німецькими. Учасник Першої світової війни, письменник Тардов описав російські окопи так: “...окопи зовсім не упорядковані. На весь батальйон лише один хід сполучення у тил. У багатьох місцях окопи досягають лише пояса. Доводиться пересуватися увесь час зігнувшись. Усюди непрохідна грязюка. Яма, яка слугує туалетом, завалилася. Стіни не закопачені. Окопи дуже вузькі, - двоє людей не можуть розійтися, а під час зміни наші шинелі покриваються суцільною глиняною кіркою. На усій ділянці немає жодного козирка. Про бліндажі нічого було думати. Їх усього два чи три, та і ті зроблені на швидку руку. Солдати розміщуються в ямах, які вони нарили вздовж окопів. Ями обкладені бар'єром з землі, щоби не натікала вода під час дощу”². Інший учасник війни В.Вишневський у своїх спогадах про перебування в окопах писав: “Ми тулилися під передньою стінкою окопа. За комір сипався пісок. Багато хто сидів настобурчувшись... Ходів сполучення в тил не було. Щоби сходити по потребі, доводилося виходити з окопа у поле; декому це коштувало життя”³. Набагато краще виглядали окопи в австрійців і німців. Усе той же В.Вишневський, характеризуючи окопи австрійців, писав, що вони „дивували нас своїм облаштуванням: дуже глибокі, міцні, бетонні бліндажі...”⁴. Особливу увагу заслуговують свідчення російського воєначальника, генерала від кавалерії Олексія Брусилова. Він про австрійські і німецькі окопи писав так: „Необхідно визнати, що австрійці і німці закріплювались краще нас, більш ретельніше і у них в окопах було набагато зручніше жити, ніж у наших окопах. Крім досить широкого застосування залізобетонних споруд, у них у багатьох місцях була проведена електрика, розведені садочки і блиндовані приміщення як для офіцерів, так і для солдат”⁵.

В періоди позиційного етапу війни, заповнити час було дуже важко. Саме тому однією з головних проблем була елементарна нудьга, одноманітність, неможливість знайти достаньо доцільних занять для солдатської маси. „Як би ти знав товаришу, як набридло сидіти в окопах, не можеш дочекатися тої хвилини, коли дозволять іти на клятого німця. Вся армія очікує з нетерпінням цієї хвилини,”— писав у листі до друга один солдат⁶. Про це свідчать й інші спогади учасників війни⁷. Боролися з нудьгою солдати по-різному. Часто влаштовували різні розваги, наприклад, вистави в окопах, концерти. Так, один офіцер надіслав листа в тил, разом з яким була і програма вистави, яку підготували солдати. Програма мала такий вигляд: „Сцена в окопі” - Сьогодні 4 січня буде представлена сцена „Хоробрий козак Семен Смуров втікає з німецького полону”, твір рядового та георгієвського Кавалера Павла Зіміна. Початок вистави о 8-й годині. Якщо нічого не трапиться, бенгальський вогонь і танці з тальянкою з дозволу ротного”⁷. В іншому місці, в окопах, московський співак Рахманов кожного дня влаштовував концерти і навіть заслужував аплодисментів з боку ворожих позицій⁸.

Крім нудьги, тривале перебування в одних і тих самих окопах та землянках, загострило проблеми пов'язані з санітарно-гігієнічними умовами. Окопи разом з людьми „обживали” супутні їм побутові „комахи-паразити”. Життя ставало нестерпним. Це видно хоча б з одного солдатського листа в тил у Вітебську губернію, в якому є такі рядки: “Прошу Бога, щоби швидше вбили або десь пропасти чи захворіти, але нічого не бере. Воші заїли, скільки їх розвелось, щодня відро їх можна набрати”⁹. Згадували про цю проблему й інші учасники війни¹⁰.

Не менш загрозливим у Першій світовій війні були також шлункові інфекції, особливо черевний тиф, холера і дизентерія, що переслідували армії протягом війни. Серед важливих елементів побуту, які поліпшували санітарно-гігієнічні умови перебування військ на позиціях, були польові лазні. Однак подібна розкіш траплялася нечасто і, як правило, перед святами. Так, після 8-ми місячних негараздів, холоду та бруду в Карпатах до російської армії прибув спеціальний поїзд-лазня від курського губернського земства. Ця новина швидко

розійшлася по окрузі. За кілька днів до Великодня лазню відвідало близько 1500 осіб. Працювала лазня до 20 год на добу. При поїзді-лазні діяла торговельна лавка¹¹. Нестачу лазень солдати по можливості компенсували власною винахідливістю безпосередньо на позиціях з підручних матеріалів. У тих місцях, де поблизу була вода або де вдавалося викопати криницю, солдати майстрували землянку-лазню. Стіни землянки оббивали частоколом, підлогу накривали дошками, а з цегли викладали пічку. Певним попитом користувалися на передових позиціях також лазні-кібітки. Робили їх за зразком існуючих для прикордонної сторожі на Кавказі. Такі лазні споруджувалися із бязі, яку просочували оліфою. Вартість кожного такого намету складала 350-400 крб¹². Отже, лазні на передових позиціях були не тільки частиною солдатського побуту під час тривалого очікування, але й слугували важливим чинником психологічного впливу на бойовий дух солдатів. А нестача лазень негативно впливала на свідомість бійців, породжувала песимістичні настрої, знижувала боєздатність армій. Таким чином, гігієнічна проблема не лише знижувала боєздатність військ, але й переростала в проблему психологічну, пригнічуючи особовий склад армії, підточуючи її моральний і бойовий дух.

Великою проблемою для солдат в окопах була нестача їжі. З цього приводу Є. М. Ремарк писав: “Одним із суттєвих психологічних факторів для солдата в окопах є постійне відчуття голоду. Для солдата шлунок і травлення складають особливу сферу, яка йому ближча, ніж усім іншим людям. Навіть його словниковий запас на 3/4 запозичений з цієї сфери”¹³. Про це згадував і В. Вишневський, коли писав, що в “...окопах я вперше спізнав відчуття голоду. Я готовий був, немов звір, шукати їжу. Щось знайшли. Варили зелені кислі сливи і тремтіли над картоплею, якої було дуже мало”¹⁴. Кореспондент часопису “Земщина”, підкреслюючи важливість кухні, писав, що це “солдатська газета і пошта. Увесь її штат - кашевари, каптенармус, артельщик, завжди в курсі окопного життя”¹⁵. Проблем з харчуванням солдат на фронтах Першої світової війни вистачало. Практично завжди існували перебої з постачанням харчів для солдат, і внаслідок цього потреба в їжі

була постійною. Особливе місце у фронтовому побуті займало вживання алкоголю особовим складом. Це не випадково. Справа в тому, що алкоголь, як і деякі інші речовини, впливають по-різному на організм і психіку людини в насильнішій стресовій ситуації бойовій обстановці. Під час Першої світової війни в Росії був введений сухий закон. Однак на фронт алкоголь доставляли неофіційно і навіть робили з цього прибуток. При відсутності достатньої кількості спиртного в умовах бойових стресів з'явилися морфісти і кокаїсти: досить доступний на той час наркотик заповнив порожнечу, що утворилася. Цікаво відзначити, що неприятель часто використовував потяг до спиртного як засіб завдання шкоди особовому складу ворога. Так, відомі факти, коли німецькі й австрійські війська спеціально залишали при відступі або підкидали на російські позиції пляшки з отруєним спиртом¹⁶. Про проблеми, що були пов'язані з алкоголем, свідчать також листи з фронту. Наприклад, в одному листі читаємо: "Офіцер наш напився, нетверезий чіплявся до однієї дівчини, а вона намагалася від нього втекти. Він в неї три рази вистрелив із револьвера, на щастя не попав"¹⁷. А ось лист від кінної поліції 22-го армійського корпусу за підписом Александр, що був надісланий у м. Троїцьк Оренбурзької губернії: "Люблю гульнути, а в поліції вина багато, ну я, зрозуміло, скористався нагодою і напився, як належить. А опісля поїхав розважатися...."¹⁸. Вживали алкоголь також німецькі та австрійські солдати. Так, двоє рядових 231-го Дрогачинського полку, які втекли з полону під час допиту, повідомляли, що "Горілку возять за військами у Галіції євреї і продають австрійським та німецьким солдатам..."¹⁹.

Отже, побутові умови під час Першої світової війни відігравали важливу роль у позиційний період війни. Будь-які незручності у фронтовому побуті негативно впливають на психологічний стан людей, а отже, і на боєздатність армії.

Список посилань

¹ Сенинская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М.: РОССПЭН, 1999. – С.74.

² Тардов М.Фронт. Трилогия. – Київ: Дніпро, 1965. – С.60.

³ Вишневский. В. В Соб. Соч. В 5 – ти т. М.: Гослитиздат, 1954. – Т. 2. – С.726.

⁴ Брусилов А. А Мои воспоминания.- М.: РОССПЭН, 2001.- С.158.

⁵ Штаб главнокомандующего армиями юго-западного фронта. Отделение военно-цензурное. Сводки военных цензоров армий юго-западного фронта. // Российский Государственный Военно-исторический Архив (далі – РГВИА). - Фонд 2067. - Оп. 1. - Д. 2933. - Арк. 157.

⁶ Арамилев В.В. В дыму войны // Первая мировая (Воспоминания, репортажи, очерки, документы).- М.: Мол. Гвардия, 1989. – С. 538.

⁷ Земщина. - 1915.- 7 янв. – С.4.

⁸ Земщина. – 1915. – 7 апр.- С.4.

⁹ Земщина. – 1915. – 9 апр. – С.4.

¹⁰ Земщина. – 1915. - № 1 апр. – С.4.

¹¹ Ремарк Э. М. На западном фронте без перемен. Возвращение. Романы. – М.: Худ. Лит – ра, - 1988. – С.11.

¹² Земщина. – 1915. – 31 окт. – С. 4.

¹³ Федорченко С. Народ на войне.- М.: Сов. Писатель, 1990.- С. 34.

¹⁴ Штаб главнокомандующего армиями юго-западного фронта. Переписка о нарушении правил военной цензуры 1916 год. // РГВИА – Ф. 2067. - Оп.1. - д.7 - Арк. 196.

¹⁵ РГВИА - Ф. 2067. – Оп. 1. – д.7 – Арк. 186.

¹⁶ Штаб главнокомандующего армиями Северо-Западного фронта. Опрос 324-го пехотного Клезминского полка Григория Кузнецова, бежавшего из плена.- РГВИА. – Ф. 2019. – Оп.1. - Д. 505. – Арк. 17.

¹⁷ Федорченко С. Народ на войне. – М.: Сов. Писатель, 1990. – С.35.

¹⁸ Тардов М.Фронт. Трилогия.-Київ: Дніпро, 1965. – С.61 – 62.

¹⁹ Вишневский. В. В Соб. Соч. В 5 – ти т. М.: Гослитиздат, 1954.- Т. 2. – С.727 – 277.

Надійшла до редколегії 25.10.2004

Олиевский А. И.

**Про некоторые сюжеты фронтового быта
российской армии во время Первой мировой войны
1914-1918 гг.**

В данной статье рассматриваются отдельные сюжеты фронтового быта во время Первой мировой войны, (на примере российской армии). Взгляд на войну именно с такого ракурса даёт возможность более чётко определить трагизм человека в экстремальных условиях войны, а также условия, в которых он вынужден был пребывать.

Oleksandr Olijevskyi

**On some scenes from front life of Russian army during the
First World War (1914-1918)**

Some scenes from front army life during the First World War on the basis of Russian army are under study in the article. The vision of war from this point of view enables to define personalities' tragedy distinctively under the extreme conditions of the war.

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК: © 930 (477) „19” (092)

Пам'яті Вітольда Вікторовича Шаповалова

Вітольд Вікторович Шаповалов народився 19 січня 1926 р. в с. Спагость Кореновського району Курської області. У розпалі Великої Вітчизняної війни закінчив сільську середню школу і до призиву у січні 1944 р. до лав Радянської Армії працював учителем початкових класів (с. Спагость).

У роки війни освоїв професію шифрувальника в м. Ташкенті, а з серпня 1945 по січень 1946 р. займав посаду помічника начальника штабу Туркестанського військового округу в Самаркандській області (Узбекистан).

Після демобілізації у березні 1947 року Вітольд Вікторович приїхав в Україну й у тому ж році вступив на історичний факультет Чернівецького університету, який закінчив у 1952 р. У напруженій праці складних післявоєнних років проходило навчання майбутнього професійного історика, етнічного росіянина, який на все подальше життя пов'язав свою долю з Буковиною. У 1952 – 1956 рр. він працював інструктором відділу шкіл і вузів Чернівецького обкому КП України, у 1956 – 1960 рр. секретарем парткому Чернівецького державного університету, працюючи по сумісництву викладачем на історичному факультеті.

З вересня 1960 р. Вітольд Вікторович Шаповалов почав працювати на посаді старшого викладача кафедри загальної історії Чернівецького університету. З тих пір багатьом поколінням студентів він читав курс нової історії країн Заходу, історію Франції, декілька спецкурсів. Викладацьку роботу Вітольд Вікторович успішно поєднував з громадською. Він став визнаним у місті й області лектором-міжнародником. Багато років був керівником школи лекторів-міжнародників при Факультеті громадських професій ЧДУ, головою правління обласної організації товариства „Знання”.

Наукова діяльність В.В.Шаповалова відзначалася винятковою цілеспрямованістю. Перебуваючи в 1963 – 1964 рр. у річній аспірантурі при кафедрі нової та новітньої історії Московського університету, він завершив і там же захистив кандидатську дисертацію „Боротьба французького робітничого класу за

безпосередні економічні вимоги і на захист демократичних свобод у 1951 – 1955 рр.”

З 1967 р. по 1972 р. займав посаду завідуючого кафедрою загальної історії, працював над завершенням докторської дисертації „Боротьба французького робітничого класу за соціальний прогрес і демократію у роки Четвертої республіки”, яку успішно захистив у 1980 р. у спеціалізованій раді Московського університету.

Подальша діяльність В.В. Шаповалова незмінно пов'язана з кафедрою історії нового та новітнього часу, яку він очолював протягом 1987 – 1991 рр. вже як доктор історичних наук (з жовтня 1981 р.), професор (з березня 1982 р.). Тут під його керівництвом захистили кандидатські дисертації аспіранти С.О. Романенко, С.С. Троян, А.М. Круглашов, О.Г. Широкова, С.Д. Попик. Деякі з них і самі стали докторами наук.

Висока професійна кваліфікація, методична підготовка, ґрунтовний досвід, чесність і принциповість Професора, Викладача, Учителя – таким залишиться назавжди Вітольд Вікторович Шаповалов у пам'яті тих, з ким він працював упродовж більш ніж п'ятдесяти років.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК: 94 (100) „1914 / 1919”

О. І. Сич

Киган Д. Первая мировая война. – М., 2002. – 576 с.

Розпочати дану рецензію хотілося б із власних спогадів студентських часів, коли вперше відчув дефіцит загальних праць з історії Першої світової війни. Пригадую, що нам рекомендували буквально декілька книжок¹, які були позначені не тільки характерною для історичних праць того часу заідеологізованістю, але доволі однобічним, „сухим” викладом матеріалу, який більше нагадував «штабний» огляд військових операцій, ніж всебічне дослідження головних аспектів даної події. Найбільш повний опис війни давала праця Зайончковського², яку, проте, вже тоді було важко віднайти у наших бібліотеках. Більш доступне для читача двохтомне видання „Історія першої світової війни” за структурою, характером оцінок, стилем викладу було подібним до видань 50 – 60-х рр. XX ст.³.

З огляду на це, добре пам'ятаю, яке враження справила на мене та моїх однокурсників – студентів 70-х років – невеличка книжка московського історика Миколи Миколайовича Яковлева⁴,

© О. І. Сич, 2004

яка була свого роду соціальним замовленням і мала спростувати «наклепи» роману „У серпні 1914” О. Солженіцина. Та попри очевидну заангажованість автора, книга захопила нас, бо на тлі того, що ми читали про Першу світову, її зміст, проте як і популярну форму подання матеріалу, можна було порівняти зі свіжим повітрям. Приваблювали незаперечна літературна майстерність автора, сміливі для того часу оцінки й характеристики подій, явищ, історичних діячів. У творах радянських авторів превалювало негативне ставлення практично до всіх інститутів, явищ, процесів, політиків у дореволюційній Росії. Тому для нас, радянських студентів, вихованих в атеїстичному, антиклерикальному дусі, так незвично було читати в книзі Яковлева про полкових священиків, які разом з вояками йшли в атаку й гинули разом з ними. Або як автор називав царську армію „великою руською армією”, не приховуючи свого захоплення мужністю її солдат і офіцерів.

І ось тепер я міг би порекомендувати своїм студентам книгу, яка дає не тільки ґрунтовне знання про історію світової війни 1914 - 1918 рр., але й – що вельми важливо – написана цікаво, живою мовою.

Автор рецензованої праці – відомий англійський історик Джон Кіган - один з найбільш авторитетних знавців воєнної історії (якого, до речі, ми могли бачити в якості коментатора й ведучого низки пізнавальних телепрограм Бі-Бі-Сі, наприклад з циклу „Війна та цивілізація”). Книга складається зі вступу та 10 розділів, а також 41 ілюстрації та карт.

Обізнаність автора з предметом свого дослідження справляє неабияке враження. Ерудиція та професійна майстерність Кігана – поза сумнівом. Читач отримує докладну інформацію про підготовку, проведення та наслідки військових дій на різних фронтах Першої світової. Значна увага приділена і, так би мовити, політичному контексту війни.

Фундаментальність проведеного ним дослідження поєднується з доступністю викладу. Опис тієї чи іншої військової операції нагадує „репортаж з місця подій”. Здається, що Кіган побував (та, мабуть, так воно й було) на місці боїв, так докладно змальовує він місцевість, через яку, наприклад, проходив Західний фронт або де відбувалася Галліполійська операція. Наочно уявити собі характер військових дій, особливості окопного побуту,

психологічний стан вояків допомагають особистісні свідчення учасників війни, які доволі часто використовує британський історик. Тут доречно вказати на цікаве спостереження Кігана про те, що „природу титанічної боротьби в Східному фронті важко уявити собі на людському чи особистісному рівні” (с. 201). На його думку, це пояснюється тим, що російська армія на 80% складалася з селян, більшість яких на той час усе ще були неписьменними, а, отже, не могли залишити літературних джерел, які можна порівняти з літературною спадщиною Західного фронту: „Особисті спомини дуже рідкі. Нікому було збирати їх. Не було секретаря, який доніс би голос руського солдата-селянина до потомства” (с. 201). Сам автор намагався компенсувати цю джерельну ваду ретельним вивченням фотографій (до речі, ще один вид історичного джерела, який наразі рідко використовується нашими науковцями).

Варто відзначити уміння Кігана давати стислі, але змістовні характеристики діючих осіб – від командувачів військових підрозділів до державних діячів, для чого йому буває достатньо буквально одного - двох речень або навіть слів, наприклад, „маленький фельдмаршал” Дж. Френч, „байдужий до втрат Петен”, „кращий з руських генералів” Брусилов, „людина видатних особистих якостей і талановитий військовий” Маннергейм, „доброзичливий популіст”, прем'єр-міністр Тимчасового уряду, князь Львов, „ідеалістичний, академічний, з високим зарозумінням” американський президент Вільсон. Наведемо декілька з таких характеристик.

Так, начальник штабу італійської армії Луїджі Кадорна, будучи прихильником суворої дисципліни і навіть „масових страт і покарань за жеребом”, відзначався „безсердечним командуванням” і „жорстокістю, якої не виявляв жоден генерал Першої Світової війни”. Гінденбург, за його словами, „відрізнявся не стільки блискучим розумом, скільки твердим характером”. „Дотепному та імпозантному” Фалькенгайну були притаманні „інтелект, поставність, чесність, рішучість, самовпевненість, яка доходила до зарозумілості”. Командувач Канадським корпусом генерал Артур К'юррі мав „точний розум шкільного вчителя”.

Ознайомлення з книгою дає читачеві доволі докладну картину головних подій на різних фронтах світової війни, а також можливість дізнатися багато цікавих фактів, які рідко зустрінеш у

працях такого жанру. Серед останніх – про замінування Ейфелевої вежі в серпні 1914 р., про форму вояків, про національний склад австро-угорського війська, де розмовляли 9-ма мовами, про те, що під Верденом воював лейтенант Паулюс (майбутній командувач німецької Шостої армії під Сталінградом), а в Трансильванії, у складі „Альпійського корпусу” служив молодий Роммель (майбутній фельдмаршал вермахту, знаменитий „лис пустелі”), який потім відзначився у битві при Капоретто; у 73-му Ганноверському стрілецькому батальйоні проходив службу офіцер Ернст Юнгер, який стане відомим німецьким письменником.

Опису революційних подій 1917 р. у Росії Кіган відводить 17 сторінок. На відміну від багатьох вітчизняних істориків, які під впливом сучасної політичної кон'юнктури поспішили внести відповідні „корективи” у свої погляди, наприклад, називаючи події в Петрограді „жовтневим (чи більшовицьким) переворотом”, Кіган називає їх так, як і належить – Жовтнева революція (с. 440, 490, 493, 503). Свого часу ми проходили через очорнення та навіть ідіотизацію минулого Росії царського періоду, про що згадувалося на початку рецензії. Протягом останніх 15 років у ролі „історичної жертви” – радянський період, який подається й оцінюється в до болю знайомих трафаретах агітпропу. Коли ж порозумнішаємо? Чи для об'єктивного розуміння вітчизняної історії доведеться звертатися до праць незаангажованих зарубіжних істориків?

Однак повернемося до предмета нашої рецензії. Віддаючи належне книзі британського історика, зазначимо, що вона теж не позбавлена певних огріхів, а деякі його твердження та оцінки можуть викликати полеміку й навіть заперечення.

Так, на жаль, і Кіган не спромігся уникнути характерної для праць західних істориків применшення ролі Східного фронту, точніше дій російської армії та внеску Росії в перемогу Антанти над блоком Центральних держав. Наприклад, опису провальної операції англо-французьких військ на Соммі у книзі відведено десь 14 сторінок, тоді як славнозвісному наступу Брусилова – лише неповних дві (!), хоча сам автор визнає, що «наступ Брусилова, за мірками Першої Світової війни, коли успіх вимірювався метрами, які діставалися з боєм, був найбільшою перемогою, здобутою на будь-якому з фронтів з тих пір, як... з'явилися перші лінії окопів» (с. 386 - 387). З огляду на цю притаманну західній історіографії ваду, доречно навести слова англійського прем'єр-міністра часів

Першої світової війни Девіда Ллойд Джорджа, який у квітні 1939 р. нагадував: „Якби не було жертв з боку Росії в 1914 році, то німецькі війська не тільки захопили б Париж, але їх гарнізони до цього часу перебували б у Бельгії та Франції”⁵. Про це свого часу сказав і верховний головнокомандувач союзними військами на завершальному етапі війни, маршал Фош: „Якби не було Росії, то Франції вже б не було”. Декілька разів згадуючи про роль британських і французьких підрозділів на Італійському фронті, автор книги „забуває” про 45 тис. російських солдат і офіцерів, які воювали в складі експедиційного корпусу у Франції проти німецьких військ, а також на Салонікському фронті.

В інших працях можна зустріти значно більші дані про геноцид вірмен, ніж цифри, наведені Кіганом. Занадто категоричним виглядає його твердження, що 31 грудня 1917 р. більшовики визнали незалежність Фінляндії під тиском Німеччини. Найбільш суперечливим видається опис Кіганом подій, що розгорталися на теренах колишньої Російської імперії протягом 1917 – 1918 рр. (не випадково, що саме до цього параграфа найбільше приміток редакції, які рецензент вважає цілком слушними). Кіган уникає називати дії англійців у Закавказзі та Середній Азії інтервенцією, а також визнати їх відповідальність за розстріл 26 бакинських комісарів, хоча це підтверджено мемуарами англійських учасників тих подій. Британський історик стверджує, що союзники по Антанті не вдавалися до будь-яких антибільшовицьких акцій аж до середини літа 1918 р., сподіваючись за допомогою більшовиків відновити Східний фронт, а коли це сталося, пропонує розглядати їх дії проти більшовиків як „повноцінну частину Великої війни”. Аргументи, які він наводить на користь цієї тези, заслуговують на увагу (зокрема, позиція Троцького щодо висадки англійського десанту в Мурманську), хоча, впевнений, багатьом вітчизняним історикам вони видаватимуться однобічними й не вельми переконливими, проте, як і його трактування приєднання Бессарабії до Румунії, яке він не схильний вважати анексією.

Не зовсім зрозуміло, як сполучається у Кігана його оцінка командувача британськими експедиційними силами у Франції Хейга – „його майстерність ніде не виявилася такою мірою, як при підготовці операції на Соммі” (с. 365) – з нерозумним і впертим керівництвом останнього під час проведення цієї операції, яка

привела, за його словами, до „катастрофічних результатів”, адже у перший день наступу – 1 липня 1916 р. – зі 100 тис. вояків 20 тис. загинули і 40 тис. було поранено, а її продовження в наступні три місяці лише збільшувало число жертв. „Для Британії це було й залишилося її величезною воєнною трагедією двадцятого століття, а насправді – усієї її національної воєнної історії” (с. 378), - констатує Д. Кіган.

Правда, в іншому розділі, описуючи битву при Пашендалі, він говорить про „марнотратне ставлення Хейга до людей”, який загубив „майже 70 тис. своїх вояків у грязьовій пустелі Іпрського поля бою й понад 170 тис. було поранено” і робить своєрідне резюме щодо цього генерала, що нагадує вирок: „У битву при Соммі він послав цвіт британської молоді, де їх чекали смерть або каліцтво. У Пашендалі він кинув уцілих у трясовину відчаю”(с. 476).

Проте водночас Кіган полемізує з істориками, що піддають гострій критиці генералів Першої світової, особливо британських, яких зображають „віслюками на чолі левів”, бездушними недолюдками, що прирікали тисячі молодих людей на безглузду смерть. Некомпетентність і нерозуміння ситуації з їхнього боку пояснювалися, на його думку, відсутністю ефективної системи зв'язку, а отже, і своєчасного контролю за перебігом військових операцій (с. 398 - 402). Він пише: „Генерали були схожими на людей, позбавлених очей, вух і голосу, що не мали можливості споглядати операції, які вони розгорнули, чути повідомлення про перебіг їх розвитку й розмовляти з тими, кому вони спочатку віддавали накази, коли справа вже почалася. Війна стала чимось більшим, ніж люди, які її вели” (с. 409).

Загалом книга Джона Кігана залишає гарне враження й, безперечно, претендує посісти гідне місце в історіографії Першої світової війни.

Список посилань

¹ Вержховский Д. В. Первая мировая война 1914 – 1918 гг. – М., 1954; Айрапетян М. Э., Кабанов П. Ф. Первая мировая империалистическая война 1914 – 1918 гг. – М., 1964; Первая мировая война 1914 – 1918. – М., 1968.

² Зайончковский А. М. Мировая война 1914 – 1918. – Т. 1 - 3. – М., 1938 – 1939.

³ История первой мировой войны 1914 – 1918. В двух томах / Под ред. докт. истор. наук Ростунова. – М.: Наука, 1975.

⁴ Яковлев Н. 1 августа 1914. 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1974.

⁵ Цит. за: Яковлев Н. Н. Вказ. праця. – с. 77.

Надійшла до друку 29.10.2004

О. І. Сич

Відомості про авторів:

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Буркут Ігор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Фісанов Володимир Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Брицький Петро Павлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сахновський Євген Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гакман Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, докторант Національної Академії державного управління при Президентові України.

Піддубний Ігор Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Нечасва-Юрійчук Наталія Володимирівна – кандидат історичних наук, асистент Буковинської державної медичної Академії.

Мельничук Ярослава Богданівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української літератури Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сахновський Олександр Євгенович – аспірант кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Олієвський Олександр Іванович – викладач ПТУ № 13 (м. Чернівці).

Наукове видання

Історична панорама

Збірник наукових статей

Випуск 2

Літературний редактор Лупул О.В.

Технічний та комп'ютерний редактор Павлюк О.М.

Редколегія висловлює щиру подяку КП МТК «Калинівський ринок» в особі його генерального директора Івана Івановича Ринжука за спонсорську допомогу у виданні цього наукового збірника.

***Історична панорама:
Збірник наукових статей.
– Чернівці: Рута, 2004. – Випуск 2. – 164 с.***